

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

BÖLGESEL KALKINMADA TURİZMİN ROLÜ: ERZURUM İLİ ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS

Edanur ÜSTÜN

MART - 2022
GÜMÜŞHANE

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

İKTİSAT ANABİLİM DALI

BÖLGESEL KALKINMADA TURİZMİN ROLÜ: ERZURUM İLİ ÖRNEĞİ

**THE ROLE OF TOURISM IN REGIONAL DEVELOPMENT: THE CASE OF
ERZURUM PROVINCE**

YÜKSEK LİSANS

Edanur ÜSTÜN

**MART - 2022
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

İKTİSAT ANABİLİM DALI

BÖLGESEL KALKINMADA TURİZMİN ROLÜ: ERZURUM İLİ ÖRNEĞİ

**THE ROLE OF TOURISM IN REGIONAL DEVELOPMENT: THE CASE OF
ERZURUM PROVINCE**

YÜKSEK LİSANS

Edanur ÜSTÜN

Danışman: Doç. Dr. Pınar HAYALOĞLU

**MART - 2022
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Erzurum İli Örneği**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmalarını kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi'nin lisanslı kullanıcısı olduğum intihal yazılım programını ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

15/ 03/ 2022

.....
Edanur ÜSTÜN

TEŞEKKÜR

Çalışma konusunun belirlenmesi dahil, her aőamada bilgilerini benimle paylaőan, araőtırmayı farklı açılardan değerlendirebilmem için bana yol gosteren, tez danıőmanım Doç. Dr. Pınar HAYALOğLU başta olmak üzere, hayatımın her alanında benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, ansızın aramızdan ayrılan rahmetli babam Hasan ÜSTÜN'e, annem Senem ÜSTÜN'e ve kardeőlerime sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

Edanur ÜSTÜN
GÜMÜŞHANE - 2022

ÖZET

Uygulanan birçok bölgesel kalkınma politikasının en temel amacı bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkların ortadan kaldırılmasıdır. Bu politikaların yanı sıra son yıllarda turizm sektörü, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak ve tamamlamak açısından diğer sektörlerden ayrı bir konumda yer almaktadır. Bu bağlamda turizm, tarım ve sanayide yeterli gelişmeyi yakalayamamış ancak yüksek turizm potansiyeline sahip bölgelerin kalkınması için en önemli sektörler arasında yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacı, genelde turizm sektörünün bölge ekonomileri üzerinde yarattığı etkileri ve bu etkilerin bölgesel kalkınma üzerindeki rolünü incelemek, özelde ise sektörel veriler yardımıyla Erzurum ilinin mevcut turizm potansiyelini ortaya koyarak bu potansiyelin ilin kalkınmasında yarattığı etkiyi teorik olarak incelemektir. Çalışma sonucunda, Erzurum ilinin bölgesel anlamda kalkınmasında turizm sektörünün tek başına yeterli olmadığı ancak bölge ekonomisine ciddi anlamda olumlu etkiler yarattığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel kalkınma, Erzurum, Turizm

SUMMARY

The main purpose of many regional development policies implemented is to eliminate socio-economic differences between regions. In addition to these policies, the tourism, has been in a separate position from other sectors in terms of accelerating and completing economic development in recent years. In this context, the tourism sector is among the important sectors for the development of regions that have not achieved sufficient development in agriculture and industry, but have high tourism potential.

The aim of this study is to examine the effects of the tourism sector on the regional economies in general and the role of these effects on regional development, and in particular, with the help of sectoral data, the current tourism potential of Erzurum province is revealed and the effect of this potential on the development of the province is examined theoretically. As a result of the study, it has been determined that the tourism sector alone is not sufficient, but it has serious positive effects on the regional economy.

Keywords: Regional development, Erzurum, Tourism.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET.....	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
TABLolar DİZİNİ	XII
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	XIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	XIV
1. GİRİŞ	1
2.TURİZM SEKTÖRÜNE GENEL BAKIŞ VE TURİZMİN EKONOMİK FONKSİYONLARI	4
2.1. Turizmin Tanımı ve Türleri	4
2.1.1. Turizmin Tanımı	4
2.1.2. Turizmin Türleri.....	5
2.1.2.1. Yerine Göre Turizm Türleri.....	5
2.1.2.1.1. İç Turizm.....	6
2.1.2.1.2. Dış Turizm	6
2.1.2.2. Amacına Göre Turizm Türleri	6
2.1.2.2.1. Kongre Turizmi.....	7
2.1.2.2.2. Sağlık ve Termal Turizmi	7
2.1.2.2.3. Kış Turizmi	7
2.1.2.2.4. İnanç Turizmi	7
2.1.2.2.5. Yayla Turizmi	8
2.1.2.2.6. Kültür Turizmi	8
2.1.2.2.7. Deniz Turizmi	8
2.1.2.2.8. Mağara Turizmi.....	9
2.2. Turizmin Sosyo Ekonomik Etkileri	9
2.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri	9
2.2.1.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi	10
2.2.1.2. Turizmin Döviz Arz ve Talebine Etkisi	11
2.2.1.3. Turizmin Fiyat İstikrarına Etkisi.....	11

2.2.1.4. Turizmin Gelir Etkisi	12
2.2.1.5. Turizmin İstihdam Üzerindeki Etkisi.....	14
2.2.2. Turizmin Diğer Sektörlere Etkisi	15
2.2.3. Turizmin Sosyal Etkileri	16
2.2.4. Turizmin Toplumsal Etkileri.....	16
2.2.5. Turizmin Fiziksel Çevreye Etkileri	17
2.3. Turizm Sektörünü Olumsuz Etkileyen Faktörler	18
3. BÖLGESEL KALKINMA VE BÖLGESEL KALKINMADA TURİZMİN ROLÜ.	20
3.1. Kalkınma Kavramı	20
3.2. Bölge ve Bölgesel Kalkınma Kavramı.....	20
3.2.1. Bölgesel Kalkınma Politikaları	25
3.2.2. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Araçları	25
3.2.3. Bölgesel Kalkınma Politikasının Temel İlkeleri	26
3.3. Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Rolü	27
3.3.1. Turizm Odaklı Bölgesel Kalkınma Araçları	29
3.4. Dünyada ve Türkiye’de Turizm	30
3.4.1. Dünyada Turizmin Gelişimi.....	30
3.4.2. Türkiye’de Turizm Sektörünün Gelişimi ve Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü	32
3.4.2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Turizm Sektörü.....	33
3.4.2.2. Planlı Dönem Öncesi Turizm Sektörü	34
3.4.2.3. Planlı Dönemde Turizmin Gelişimi	34
3.4.2.3.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	35
3.4.2.3.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	36
3.4.2.3.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973 - 1977).....	36
3.4.2.3.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	37
3.4.2.3.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)	38
3.4.2.3.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	38
3.4.2.3.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000).....	39
3.4.2.3.8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001 - 2005)	40
3.4.2.3.9. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013).....	40
3.4.2.3.10. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014 - 2018).....	41
3.4.2.3.11. On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)	42
3.5. Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Etkisi.....	43

4.ERZURUM İLİNİN YEREL KALKINMASINDA TURİZMİN ROLÜ: ALAN ARAŞTIRMASI.....	46
4.1. Erzurum İlinin Tarihi	46
4.2. Erzurum İlinin Coğrafi Özellikleri.....	48
4.3. Erzurum İlinin İklimi ve Bitki Örtüsü.....	48
4.4. Erzurum İlinin Demografik Yapısı	48
4.5. Erzurum İlinin Ekonomik Yapısı	51
4.6. Erzurum İlinin Sektörel Yapısı	53
4.7. Erzurum İli Turizm Arz ve Talebi	56
4.7.1. Erzurum İli Turizm Arz Kaynakları.....	56
4.7.1.1. Erzurum İlinde Doğa Turizmi.....	58
4.7.1.1.1. Tortum Şelalesi	58
4.7.1.1.2. Narman Peri Bacaları	58
4.7.1.1.3. Narman Beş Göller.....	59
4.7.1.1.4. İspir Yedigöller	59
4.7.1.1.5. Hınıs Kanyonu	59
4.7.1.1.6. Çoruh Nehri.....	59
4.7.1.2. Erzurum İlinde Kültür Turizmi	60
4.7.1.2.1. Kaleler	61
4.7.1.2.2. Tabyalar.....	62
4.7.1.2.3. Hanlar ve Hamamlar	62
4.7.1.2.4. Köprüler	63
4.7.1.3. Erzurum İlinde İnanç Turizmi.....	63
4.7.1.3.1. Türbeler ve Kümbetler	64
4.7.1.3.2. Camiler.....	64
4.7.1.4. Erzurum İlinde Termal Turizm	65
4.7.1.5. Erzurum İlinde Kış Turizmi	65
4.7.1.5.1. Palandöken Kayak Merkezi	65
4.7.1.5.2. Konaklı Kayak Merkezi	66
4.7.1.5.3. Kandilli Kayak Merkezi.....	67
4.7.2. Erzurum İli Turistik Tesis Arzı	67
4.7.3. Erzurum İli Turizm Talebi	72
4.8. Turizm Sektöründe Teşvikler ve Erzurum'un Turizm Teşvikleri.....	75
4.9. Erzurum'da Turizm Sektörünün Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü Üzerine Genel Bir Değerlendirme	78

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	80
KAYNAKÇA.....	84
ÖZGEÇMİŞ	95

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Türkiye'de turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapama payı.....	11
Tablo 2. Türkiye'nin turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı.....	13
Tablo 3. Türkiye'nin uluslararası turizm içindeki yeri.....	32
Tablo 4. Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin yıllara ve aylara göre dağılımı.....	45
Tablo 5. Erzurum ili 2011-2020 yılları nüfus verileri.....	49
Tablo 6. TRA1 Bölgesi 2009-2020 yılları iktisadi faaliyet kollarına göre istihdam	50
Tablo 7. Erzurum ilinin iktisadi faaliyet kollarına göre cari fiyatlarla GSYH.....	52
Tablo 8. Erzurum ili 2020 tarla ürünleri.	54
Tablo 9. Erzurum ili 2013-2017 tarım alanları kullanımı (dekar)	54
Tablo 10. Erzurum ili kültür ve turizm bakanlığına bağlı müze, eser ve ziyaretçi sayıları.....	61
Tablo 11. Erzurum ili 2021 yılı turizm işletme belgeli tesisler.....	68
Tablo 12. Erzurum ili 2021 yılı belediye belgeli tesisler.....	69
Tablo 13. Erzurum ili 2021 yılı yatırım belgeli tesisler.....	71
Tablo 14. Erzurum ili 2021 yılı seyahat acenteleri	71
Tablo 15. Erzurum ili 2016-2021 yılları arası turist sayısı	73
Tablo 16. Erzurum işletme belgeli otellerin konaklama sayısı.....	74
Tablo 17. Türkiye'de turizm sektörüne sağlanan teşvikler	76

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Erzurum ilinin 2011-2020 yılları arası aldığı ve verdiği göç.....	51
Şekil 2. Erzurum ili 2004-2019 yılları arası KBGSYH değeri	52
Şekil 3. Erzurum ili 2016-2020 yılları arası işsizlik oranları	53

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

COVID-19	:Corona Virus Disease / Korona Virüs
DPT	:Devlet Planlama Teşkilatı
GSYH	:Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HIV	:Human Immunodeficiency Virus / İnsan Bağışıklığı Yetmezliği Virüsü
KBGSYH	:Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
KUDAKA	:Kuzey Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
SARS	:Severe Acute Respiratory Syndrome / Şiddetli Akut Solunum Yolu Sendromu
TUİK	:Türkiye İstatistik Kurumu

1. GİRİŞ

Gelişmişlik farkları, dünya ekonomisi tarihinde ülkeler ve bölgeler arasında yaşanan mücadelelerin nedenlerinden birisidir. Hem ekonomik hem de sosyal anlamda ortaya çıkan bu farklılıkların en temel nedeni, ülkelerin sahip olduğu kaynakların homojen bir şekilde dağılmamasıdır. Bunun sonucu olarak da kalkınma her yerde farklı zaman ve hızlarda başlamıştır. Kalkınma sürecinde yaşanan bu farklılıklar da ülke ve bölgeler arasında bir takım gelişmişlik farklarına neden olmuştur.

Ülke ekonomilerinin en önemli sorunlarından biri olan bölgelerarası gelişmişlik farklarının ortadan kaldırılması için yapılan çalışmaların iktisat literatüründe bölgesel kalkınma kavramı altında yer alması, II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Bu dönemde, ülkelerin başta nitelikli işgücü ve sermaye olmak üzere sahip olduğu kaynakların dengeli bir şekilde dağıtılmaması, hem ülkeler arasında hem de bir ülkenin kendi bölgeleri arasında bir takım sorunlara neden olmuştur.

Bölgesel kalkınma, bir bölgenin hem niteliksel hem de niceliksel olarak ise gerçekleşen ilerlemelerin bir arada yer almasıdır. Nitelik olarak kültürel, sosyal ve politik faktörler, niceliksel olarak ise ekonomik faktörler esas alınmaktadır. Bir ulusun niteliksel ve niceliksel olarak kalkınması, bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi ise yerel kalkınmanın gerçekleşmesini zorunlu kılmaktadır.

Birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerinde gerekli olan bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi için en müsait sektör yüzyıllardır sanayi sektörü olarak görülmüştür. Yani geri kalmış bir bölgenin kalkınmasının en temel aracı sanayi sektörü olarak kabul edilmiştir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, sanayi sektöründe gerekli olan sermaye birikiminin sağlanması için turizmin yardımcı bir sektör olabileceğidir.

Bu doğrultuda küreselleşme ile birlikte dünyada var olan tüm sektörler gibi turizm sektörü de hızlı bir şekilde değişen, gelişen ve kendini sürekli yenileyen bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya Turizm Örgütü'nün öngörülerine göre turizm sektörü önümüzdeki yıllarda daha da büyük gelişmeler gösterecektir. Bu yönüyle turizm sektörü, bir ülkenin sadece sosyal ve kültürel anlamda değil, ekonomik anlamda da büyük kazanımlar elde etmesine katkı sağlayan önemli sektörler arasında yer almaktadır.

Ülkelerin doğal, tarihi ve kültürel varlıklarının aktif bir şekilde kullanılmasını sağlayan turizm sektörü, bölgesel kalkınma çabası içerisinde değerlendirilen bir sektördür. Dengeli kalkınmayı sağlayarak, bölgelerarasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldıran bu sektör, özellikle sanayi alanında gelişmemiş bölgelerde kalkınmanın en önemli araçlarından biri olarak görülmektedir.

Diğer yönden, turizm sektörünün yalnızca kendi sektöründeki ekonomik kazançla değil, sosyal alanda yarattığı değişim, ekonomik refahın tüm alanlara yayılması, farklı sektörlerle olan bağlantısı ve ülkenin diğer ülkelere tanıtılması gibi olumlu etkiler yaratan öncü sektörlerden olduğu kabul edilmektedir.

Turizm arz ve talebi günümüz ekonomilerinin kolaylıkla geri çeviremeyeceği pazar haline gelmiştir. Gelişmiş ülke ekonomilerinin önde gelen kaynakları arasında yer almasa bile, turizmden elde edilen gelirler özellikle Türkiye gibi turizm açısından zengin olan ülke ekonomilerinin önemli kaynakları arasında yer almaktadır.

Zengin turistik potansiyele sahip olan Türkiye’de turizm sektörü bölgesel kalkınma aracı olarak etkin bir şekilde kullanılmadığı söylenebilir. Bu nedenle özellikle sanayinin gelişmediği bölgelerde turizmi bir yatırım enstrümanı olarak kullanmak bölgesel kalkınmayı hızlandırabilecektir. Bu bölgelere verilebilecek örneklerden biri Erzurum ilidir. Erzurum ili başta kış turizmi olmak üzere, birçok turizm türüne elverişli bir bölgedir. Bu açıdan ele alındığında turizm sektörünün etkin bir şekilde kullanımı bölgenin kalkınması için oldukça önemlidir.

Bu çalışmanın araştırma alanı olan Erzurum, alt ve üst yapı olanaklarının yetersiz, istihdam oranının düşük, ekonominin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu bir şehirdir. Ancak zengin bir tarihe, kültüre ve özellikle kış turizmine elverişli iklim koşullarına sahip olması, ilin turistik bir destinasyon haline gelmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle turizm sektörü Erzurum ilinin vazgeçilmez bölgesel kalkınma araçlarından birisidir. Doğu Anadolu Bölgesinin diğer illeri ile mukayese edildiğinde, Erzurum’un turizm alanında birçok avantaja sahip olduğu görülmektedir. Kar ve buz sporlarının yanı sıra, hem yurt içinde hem de yurt dışında farklı branştaki sporcular için önemli şehirlerden birisidir. Ancak ekonomik açıdan diğer sektörlerden daha etkin olan turizm sektöründen yeteri kadar yararlanılmamaktadır. Kış turizminin cazibe merkezlerinden biri olan Erzurum’un turizm pastasından düşük pay almasının ve ekonomik anlamda gelişmemesinin nedeni araştırılması gereken önemli konulardan biridir. Ayrıca bu konuda yapılan çalışmalar kısıtlı sayıdadır. Dolayısıyla Erzurum’un bölgesel kalkınması üzerinde turizm sektörünün rolünü, ilin turist sayısı, turizm paydaşları olarak bilinen

konaklama tesisleri ve acente verileri yardımıyla ortaya konması bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

“Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü: Erzurum İli Örneği” adlı bu çalışmanın amacı, genelde bölgesel kalkınma üzerinde turizmin rolünü araştırmak, özelde ise Erzurum ilinin sahip olduğu turizm potansiyelini, ilin turizm istatistikleri yardımıyla ortaya koyarak, bu potansiyelin ilin kalkınması üzerindeki etkisini incelemektir.

İkinci bölümde teorik bir çerçeve oluşturulması amacıyla, turizm kavramından ve turizmin türlerinden ve turizmin sosyo-ekonomik etkilerinden bahsedilmektedir. Turizmin sosyo-ekonomik etkileri; ekonomik etkileri, sosyal etkileri ve toplumsal etkileri olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, kalkınma kavramı, bölge kavramı, bölgesel kalkınma ve bölgesel kalkınmada turizmin etkileri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde Erzurum ilinin tarihi, konumu ve sosyo-ekonomik özellikleri araştırılmış, bunlara ek olarak ilin turizm potansiyeline, turizm arz ve talebine yer verilmiştir. Erzurum’da turizm sektörünün bölgesel kalkınma üzerindeki etkisi üzerine genel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ışığında Erzurum ili için turizmin bölgesel kalkınma enstrümanı olup olmadığı ele alınmıştır.

2. TURİZM SEKTÖRÜNE GENEL BAKIŞ VE TURİZMİN EKONOMİK FONKSİYONLARI

Turizm, sosyal ve kültürel bir etkinlik olmasının yanı sıra iktisadi bir faaliyettir. Birçok farklı türü bulunan turizmin, sosyal ve ekonomik etkileri mevcuttur. Turizmin türleri ve ekonomik fonksiyonları aşağıda alt başlıklar halinde incelenmiştir.

2.1. Turizmin Tanımı ve Türleri

Günümüz dünyasında, teknoloji alanında yenilikler yaşanmakta ve bu yenilikler tüm sektörlerin gelişmesine olanak sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, teknoloji alanındaki gelişmeler tüm sektörlerde olduğu gibi ulaşım sektörünü de etkileyerek büyük bir hızla ilerlemesine katkı sağlamaktadır. İlk çağlardan günümüze kadar, ulaşım sektöründe yaşanan ilerlemeler ile birlikte ülkeler arasında mesafeler kısalmıştır. Bu sayede insanların ülkeler arasında seyahat etme eğilimleri artmıştır. Seyahat etmenin ilk amacı, gezip görme ve sağlık gibi nedenler olsa da daha sonra bu amaçlar kapsam olarak genişlemiştir. Çeşitli amaçlarla yapılan bu seyahatlere turizm adı verilmiş ve yapılan seyahatler amaçlarına göre türlere ayrılmıştır. Turizmin tanımı ve türleri aşağıda incelenmiştir.

2.1.1. Turizmin Tanımı

Turizmin kavram olarak kökeni “tur” kelimesinden gelmektedir. Bu kavram genel olarak rahatlama veya etrafı görme amacıyla yapılan ziyaret olarak tanımlanmaktadır (Ajala ve Ariu, 2013:125). Turizmin tanımı yapılırken dikkat edilecek unsurlardan biri hareket ve geri dönüş olgusudur. Latince “tornus” olarak adlandırılan turizm kavramı insanların bir eksen etrafında dönmelerini ifade etmektedir. Çeşitli tanımlar ile açıklanan turizm, dünya dillerinde genel olarak insanların, iş ve eğlence amacıyla görülmeye değer yerleri dairesel hareket içerisinde gezdikten sonra geri dönmeleri olarak tanımlanmaktadır (Yıldız, 2011:55).

Turizm kavramının bilim insanlarının araştırmalarına konu olması 19. yüzyıla dayanmaktadır. Turizm hakkında ilk tanım 1883 yılında E.Guyer Freuler tarafından yapılmıştır (Oh vd., 2007:121). Buna göre turizm, “gittikçe artan dinlenme ve hava değişimi ihtiyaçları, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğine, doğanın insanlara mutluluk verdiği inancına dayanan ve özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi ve ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin bir sonucu olarak ulusların

ve toplulukların birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren modern çağa özgü bir olay” olarak tanımlanmaktadır (Kozak vd., 2014:15).

Turizm, çeşitli amaçlar kapsamakla birlikte, ağırlıklı olarak insanların eğlenmek, dinlenmek, gezip görmek amacıyla, sürekli yaşadıkları yerden başka bir yere yolculukları sırasında yaptıkları tüm aktiviteleri içermektedir. Turizm temelde eğlenmek ve zevk amacı taşıyan bir kavram olmasına rağmen, boş zamanı değerlendirmek, dinlenme ve eğlence amacıyla yapılan bütün seyahatleri kapsamaktadır (Burkart ve Medlik,1992:40). Bu doğrultuda turizmde seyahat kavramı ve bu kavramın amacının ne olduğu önemli bir husustur. Seyahatin hangi amaçla yapıldığı turizm olayını ortaya çıkarmaktadır (Yıldız, 2011:55).

Teknolojik gelişme ve küreselleşme ile birlikte günümüzde milyonlarca insan her yıl ikamet ettikleri bölgeden eğlenme, dinlenme, öğrenme ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla başka ülkelere veya bölgelere gitmektedir. Sosyal anlamda yarattığı etkilerin yanı sıra, özellikle ekonomik açıdan büyük etkiler yaratan bu olgu, turizm olarak adlandırılmaktadır. Turizm sadece eğlenmek ve dinlenmek amacıyla yapılan bir aktivite değil, aynı zamanda iş, ekonomik, maneviyat, aşk, sanat ve kültür gibi değerleri önemli kılan bir faaliyettir (Filep, 2014:269). Ülke ekonomilerinde yarattığı etkiler sayesinde, özellikle az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında çok önemli rol üstlenmektedir (Taş ve Kapusızoğlu, 2017: 234).

Dünya ülkelerinin tarihi, kültürel, beşeri ve coğrafi özelliklerinin etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayan turizm sektörü, gelişmeye açık yapısı ile sektörler arasında en hızlı ilerleme ve yeniliğe sahip olan sektörlerdendir. Turizm sektörünün hızlı gelişmesi, günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler ve buna bağlı olarak çalışma süresinin kısalması, boş zamanın artması gibi nedenlere bağlıdır (Zengin vd., 2014:1).

2.1.2. Turizmin Türleri

Turizm kavramı yapılan seyahatin yerine ve amacına göre çeşitli türlere ayrılmaktadır.

2.1.2.1. Yerine Göre Turizm Türleri

Yerine göre turizm türleri iç turizm (ülke içi) ve dış turizm (ülke dışı) olmak üzere kendi arasında ikiye ayrılmaktadır.

2.1.2.1.1. İç Turizm

İnsanların boş zamanlarını değerlendirmek ve seyahat amacıyla yaptıkları turizm faaliyetlerinin, yaşadıkları ülke veya coğrafyada meydana gelmesi iç turizm olarak adlandırılmaktadır. İç turizm, insanların öncelikle kendi yaşadıkları ülkenin doğal ve kültürel zenginliklerini öğrenmeleri bakımından büyük öneme sahiptir (Güzel, 2011:128).

Ülkelerin, turizm sektöründe yeterli gelişme göstermesi iç turizme bağlıdır. İç turizmin gelişmesi demek, turizm açısından ülkenin hizmet kalitesinin ve turizm arzının artması anlamına gelmektedir. Ayrıca iç turizm, turizm faaliyetlerinin sağlam temele oturmasına katkı sağlamaktadır (Telliöglü ve Tekin, 2016:497).

Turizm bilinci konusunda olumlu etkiler yaratan iç turizm, insan psikolojisinin anlaşılmasını kolaylaştırarak, kişiler arasında sosyal ve kültürel açıdan kaynaşma sağlamaktadır. Ekonomik açıdan ele alındığında ise iç turizm, döviz getirici etkisi sahip olmaması açısından milli gelirin özellikle bölgeler arasında dengeli bir şekilde dağılımına olanak sağlamaktadır (Kervankıran ve Çuhadar, 2017:2).

2.1.2.1.2. Dış Turizm

Turizmin yapılma amaçlarına göre farklılık göstermesi, turizm faaliyetlerinin kendi arasında çeşitlilik göstermesine neden olmuştur.

Dış turizm, insanların yaşadıkları ülkeden veya coğrafyadan ayrılarak başka bir ülkede turizm faaliyetlerine devam etmesidir. Dış turizmi, iç turizmden ayıran en temel özellik dış turizmin döviz hareketlerine neden olmasıdır. Bu açıdan ele alındığında dış turizm, kendi içinde pasif ve aktif olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Pasif dış turizm, ülke içinden başka ülkelere yapılan seyahatleri, aktif dış turizm ise ülke dışından ülke içine yapılan seyahatleri içermektedir (Kozak vd., 2014:13).

Ödemeler bilançosunda dış hizmetler kalemi olarak yer alan dış turizm faaliyetlerinde, ülke içine gelen turistlere sunulan hizmetler hizmet ihracı, vatandaşların ülke dışına çıkarak aldıkları hizmetler ise hizmet ithalatı olarak adlandırılmaktadır. Bu açıdan ele alındığında dış turizm özellikle cari açık konusunda sıkıntı yaşayan ülkelerde hayati önem taşımaktadır (Uğuz ve Topbaş, 2010:878).

2.1.2.2. Amacına Göre Turizm Türleri

Amacına göre yapılan turizm türleri kongre, sağlık ve termal, kış, inanç, yayla, kültür, deniz ve mağara turizmi olarak ele alınmaktadır.

2.1.2.2.1. Kongre Turizmi

Turizmin son yıllarda gelişmesiyle, kongre turizmi de diğer turizm türleri gibi sektörün canlanmasına katkı sağlamaktadır. İçerik olarak ele alındığında, sempozyum, toplantı, seminer ve konferans türleri de bu turizm türü kapsamındadır.

Kongre turizmini diğer turizm türlerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri, turist harcamalarına göre delege harcamalarının daha fazla olmasıdır. Sadece harcamalarla sınırlı kalmayıp, kongre turizminin yarattığı istihdam olanakları da ülke ekonomileri için oldukça önemlidir. Bunların dışında, kongre turizmi ülkenin, dünya ülkelerine tanıtılması açısından etkili bir turizm türüdür (Karasu, 1990:32).

2.1.2.2.2. Sağlık ve Termal Turizmi

Turizm faaliyetlerinin gezip görmek ve eğlenmek gibi amaçları dışında şifalı kaynaklardan ve iklimin faydalarından yararlanmak gibi amaçları vardır. Şifalı kaynaklardan faydalanmak ve hastalıkların tedavi edilmesi amacıyla yapılan seyahatler sağlık ve termal turizmini ortaya çıkarmıştır (Ünlüönen vd., 2011:21).

Sağlık turizmi, insan sağlığının bakımı ve hastalıkların iyileştirilmesi için yapılan aktiviteleri içermektedir. Kendi arasında; termal turizm, medikal turizm, yaşlı turizmi ve engelli turizmi olarak türlere ayrılmaktadır (Kördeve, 2016:53).

2.1.2.2.3. Kış Turizmi

Kış turizmi, temelde kayak sporuna dayanan ve bu sporun yapılabilmesi için gerekli kara sahip bölgelere seyahat, konaklama gibi hizmetlerden faydalanmak için yapılan tüm faaliyetleri içermektedir (Koşan, 2013:295).

Genel olarak kış turizmi, hızlı şehirleşme ve sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan sorunlar sebebiyle kıyı turizmine alternatif olarak kişilerin kış mevsiminde tatile çıkma isteklerini karşılamaktadır. Kış turizminin tercih edilmesinin sebebi, şehir yaşamının stresinden uzaklaşmak ve boş zamanların değerlendirmek için kayak ve tırmanma gibi faaliyetlere yönelmektir. Bu faaliyetlerin artırılması, özellikle dağlık bölgelerin kalkınmasını sağlamakta ve bu bölgelerin kış mevsiminde oluşan işsizlik sorununu ortadan kaldırmaktadır (Özçoban, 2019:1608).

2.1.2.2.4. İnanç Turizmi

Dinlere özel kutsal yerlerin ziyaret edilmesinin turizm kapsamında değerlendirilmesi inanç turizmi olarak adlandırılmaktadır. İnanç turizmi, diğer turizm

türlerinden farklı olarak bireylerin dini inançlarını gerçekleştirmek için yaptıkları ziyaret çeşitlerini içermektedir (İbret vd., 2015:247).

İnanç turizmi, önemini geçmişte olduğu gibi bugün de korumaya devam etmektedir. Kutsal yerleri ziyaret etmek oldukça önemli bir dini vecibedir. Bu turizm türü sayesinde, insanlar arasında dini açıdan diyaloglar kurularak evrensellik çerçevesinde kardeşlik kavramı ortaya çıkmaktadır. Dini amaçlı yapılan ziyaretler, farklı dinlere sahip tüm medeniyetleri bir araya toplamaktadır.

2.1.2.2.5. Yayla Turizmi

Yaylalar, hayvanların tüketmesi amacıyla otların toplandığı yer olarak bilinmektedir. Ancak sadece bununla kalmayıp, insanların yaz aylarında şehirleşmenin getirdiği olumsuzluklar sebebiyle, özellikle çalışma hayatındaki streslere karşı kafa dinlemek amacıyla gittikleri dağların yüksek kesimleridir. 1990 yılında yapılan düzenlemeler ile turizme açılan yaylalar, günümüzde birçok insanın tercih ettiği turizm türlerindedir (Bilici ve Işık, 2018:6).

2.1.2.2.6. Kültür Turizmi

Kültür turizmi, insanların farklı toplumlara ait çeşitli kültürel varlıkları görmek amacıyla yaptıkları seyahatlerdir. Eski çağlardan bugüne, insanlar kendi kültürlerinin dışında farklı kültürlere ilgi duymuşlardır. Kültür turizmi, kişilerin gidilen ülkenin sanatsal, bilimsel ve tarihi miraslarını ziyaret etmesini içermektedir (Silberberg, 1995:363). Bu sebeple turizm amaçlı yapılan seyahatlerde kültürel zenginlikleri görmek temel amaç olmuştur (Uygur ve Baykan, 2007:33).

Kültür turizmi, yerel halkın gelenek ve göreneklerini, yaşam tarzlarını en net şekilde aktaran turizm türlerinden biridir. Kültür turizmi, kültürel miras ve tarih bilincini artırma konusunda oldukça önemlidir. Aynı zamanda, halkın yaşam standartlarının yükseltilmesi ve korunmasına yardımcı olmaktadır (Saçılık ve Toptaş, 2017:109).

2.1.2.2.7. Deniz Turizmi

Deniz turizmi, deniz araçları kullanılarak deniz altında, üstünde veya kıyılarda turistik faaliyetlere katılma olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde deniz turizmi en gözde turizm türleri arasındadır (Kozan vd., 2014:116)

Turizmde ilginin deniz turizmine kayması, doğal güzelliklerin (güneşlenme, yüzme vb.) sağladığı faaliyetlere bağlıdır. Deniz turizmi, yat ve kıyı turizmi olmak

üzere ikiye ayrılmaktadır. Yılın belli dönemlerinde yapılan deniz turizmi, insanların ilgisini denizle çekmektedir (Doğaner, 1996:32).

Türkiye coğrafi açıdan ele alındığında, dört tarafının denizlerle çevrili olması deniz turizmi açısından önemli bir avantaj olarak görülmektedir. Turizm türleri arasında en fazla talebe sahip olan turizm türü deniz turizmidir. Bu talep sayesinde, turizm gelirlerinin önemli bir kısmı deniz turizminden elde edilmektedir.

2.1.2.2.8. Mağara Turizmi

Geçmiş dönemlerde mağaralar, insanlar tarafından barınak ve ibadethane olarak kullanılmıştır. Daha sonra, damlataşları sayesinde oluşan görüntüler, mağaraları turizmde çekim merkezi haline getirmiştir. Zaman geçtikçe, mağaralar yerli ve yabancı turistlerin önemli uğrak noktası haline gelmiştir (Küleççi ve Sezen, 2018:67).

Eko turizm ve macera turizmi kapsamında olan mağaralar birçok ülkede önemli turizm geliri kaynaklarıdır. Öğrenme temelli turizm etkinliği olması sayesinde turistler öğrenme ve keşfetme duyguları ile mağara turizmine yönelmektedir. Turizm gelirlerini büyük ölçüde artıran bu olgu ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Türkiye’de diğer turizm türlerine oranla mağara turizminden elde edilen gelirler istenilen düzeyde değildir. Günümüzde tespit edilen birçok mağaranın turizm ekonomisine kazandırılması için çalışmalar devam etmektedir.

2.2. Turizmin Sosyo Ekonomik Etkileri

Turizm kavramı, geniş etki alanına sahip olmasıyla birlikte, ağırlıklı olarak ekonomi üzerindeki etkileri ile ele alınmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, ekonomik etkilerinin çok kısa bir sürede gerçekleşmesidir.

Turizm istihdam yaratması, ülke için gerekli olan döviz gelirlerinin elde edilmesi ve bölgelerarası ekonomik dengenin sağlayabilmesi açısından gelişmekte olan ülkeler için önemli sektörler arasındadır (Sinclair, 1998:30). Turizm, ülke ekonomileri üzerinde yarattığı olumlu etkiler sayesinde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik problemlerinin çözümünde etkin bir rol üstlenmektedir. Bölgeler arasındaki dengesizliği gidererek, bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınmasına olanak sağlamaktadır (Özdemir vd., 2000:80).

2.2.1. Turizmin Ekonomik Etkileri

Turizm faaliyetleri sırasında, ihtiyaçların karşılanması amacıyla birçok harcama yapılmaktadır. Bu harcamalar, ülke ekonomisinde parasal değışiklikler ve parasal etkiler

yaratmaktadır. Turizmin ekonomik etkileri içinde hiç şüphesiz en önemlisi döviz arz ve talebi üzerinde yarattığı etkilerdir. Bu etkiler sayesinde, turizm ödemeler bilançosunu değiştirmekte ve bu özelliğiyle ekonomik büyümenin temel kaynağı olarak görülmektedir (Sarıdoğan, 2019:1309). Bu kapsamda turizm sektörünün ekonomik etkilerini beş başlık altında incelemek mümkündür.

2.2.1.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi

Ödemeler bilançosu, bir ülkedeki yerleşiklerin belirli bir dönem boyunca, yabancı ülkedeki yerleşiklerle yaptıkları tüm ekonomik işlemlerin sonucunu gösteren sistematik bir kayıt olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle ülkenin diğer ülkelerle bir muhasebe yılı içerisinde mal, hizmet, sermaye ve turizm ilişkileri kurması sonucu oluşan döviz giriş-çıkış işlemlerini gösteren tablodur (Seyidoğlu, 1999:384).

Ödemeler bilançosu, cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hesabı, net hata noksan ve resmi rezervler hesaplarından oluşmaktadır. Cari işlemler hesabı, ülkenin ithalat ve ihracat kayıtlarının yer aldığı hesaptır. Yani cari işlemler hesabı, ülkenin ekonomik işlemlerinin kaydedildiği önemli bir hesaptır. Bu sebeple cari işlemler dengesi, ekonominin sürdürülebilirliği bakımından büyük öneme sahiptir. Ödemeler dengesi üzerinde son derece etkili olduğu için cari işlemler açığını minimize etmek özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik hedeflerinin başında gelmektedir (Beyaz ve Karabacak, 2018:59).

Turizmin milli ekonomideki rolü ödemeler dengesindeki yeri ile belirtilmektedir. Turizm amacıyla yapılan seyahatler de ülkeye gelen yabancılara, aynı zamanda başka ülkeye giden vatandaşlara sunulan hizmetler sayesinde alım satım gerçekleşmekte ve döviz akımı meydana gelmektedir (Durgun, 2006:20).

Turizm sektörü ülke içine döviz getirisini kısa bir sürede sağlayarak, ülke gelirlerini ve turizm yatırımlarını artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, turizm sektörü yatırımları ve döviz getirisini artırıcı etkisi ile ödemeler bilançosu dengesi üzerinde olumlu etkiler yaratarak cari açığı gidermede diğer sektörlerden ayrı tutulmaktadır (Beyaz ve Karabacak, 2018:57).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yatırımların yapılması için gerekli olan yatırım malları, ara mal ithalini artırarak dış ticaret açığına sebep olmaktadır. Turizmden elde edilen döviz girdisi bu noktada dış ticaret açığını kapatmada oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Beyaz ve Karabacak, 2018:58).

Tablo 1 Türkiye’de turizm gelirleri ve bu gelirin dış ticaret açıklarını kapatma payını göstermektedir. Tablo incelendiğinde, ilgili yıllar arasında Türkiye’de turizm

gelirlerinin, dış ticaret açıklarını kapama payının dalgalı bir seyir izlese de oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Dış ticaret açıklarının fazla olduğu yıllarda, turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapama payı düşükken, dış ticaret açıklarının az olduğu yıllarda, turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapama payı yüksektir.

Tablo 1. Türkiye'de turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapama payı(URL-1, 2021).

Yıllar	Dış Ticaret Açığı (Milyon \$)	Turizm Geliri (Milyon \$)	Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı (%)
2010	71661113	33027943	46.09
2011	105934807	36776645	34.13
2012	84066659	36308991	43.75
2013	99858613	32308991	32.35
2014	84508918	34305903	40.59
2015	63268398	31464777	49.73
2016	55995686	22107440	39.48
2017	76736291	26283656	34.25

2.2.1.2. Turizmin Döviz Arz ve Talebine Etkisi

Turizm sektörü, bir ihracat ve ithalat biçimi olmasından dolayı döviz arzı ve talebine doğrudan etki etmektedir.

Turizm faaliyetleri sırasında ülkeye gelen yabancı ziyaretçilerin dövizle yapmış oldukları tüketim harcamaları, ülkeye dış ticaret geliri oluşturmaktadır. Görünmeyen ihracat olarak adlandırılan bu durumda, elde edilen döviz, diğer ihraç mallarıyla benzerlik göstererek ülkenin döviz arzını artırmaktadır. Görünmeyen ihracat olarak turizmin ekonomik önemi, günümüz dünyasında ülkelerin turizm sektörüne olan ilgisini artırmış, ülkeler vergi indirimi ve farklı kambiyo türlerini uygulayarak döviz arzını artırma çabası içine girmişlerdir (Ünlüöner, 1992:300).

Görünmeyen ithalat olarak adlandırılan turizm olgusunda ise ithalattan farklı olmayarak, ülke vatandaşlarının gittikleri yerlerde mal ve hizmet satın almalarıdır. Mal ithalinden farklı olmayan bu durum ülkeden döviz çıkışına neden olmaktadır. Bu sayede ülke dışında bırakılan döviz, ithalat gibi döviz talebi yaratmaktadır (Durgun, 2006:17).

2.2.1.3. Turizmin Fiyat İstikrarına Etkisi

Fiyat kavramı gerek ulusal, gerekse uluslararası piyasalarda turizm talebini etkileyen en önemli ekonomik kavramlardan birisidir. Fiyat kavramı, yabancı ziyaretçi gönderen ülke çerçevesinde ele alındığında, gidilen ülkenin ulaşım olanakları, bilgi ve

hizmet gibi faktörler ile turist alan ülkeye göre talebin belirleyicisidir (Ünlüöner, 1992:302).

Enflasyon, bir ülkedeki mal veya satın alınabilir tüm hizmetlerin fiyatlarındaki sürekli ve ciddi artışı ifade etmektedir. Enflasyon ve turizm arasındaki ilişki iki şekilde ele alınabilir. Bunlardan ilki enflasyonun turizm üzerindeki etkisi, diğeri ise turizmin enflasyon üzerindeki etkisidir (Durgun, 2006:23).

Mal ve hizmet fiyatlarında meydana gelen artışlar turizm talebini etkilemektedir. Bu etkileri gelir ve ikame etkisi olarak ele almak mümkündür. Gelir etkisine göre, turistin geliri değişmese bile turistik mal ve hizmetlerdeki fiyat artış satın alma gücünü azalttığı için turizm talebini sınırlar. İkame etkisine göre ise herhangi bir turistik mal ve hizmetin fiyat artışı durumunda turist nispi olarak daha ucuz olan mal ve hizmetlere yönelmektedir. Yani turistik mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki artış gelir ve ikame etkisi yaratarak ülkeye turizm akımını azaltmaktadır (Şeker, 2011:27).

Enflasyonun turizm üzerinde etkili olmasının yanı sıra turizmin de enflasyon üzerinde etkisi söz konusu olabilmektedir. Turizm sektörü, mevsimsel özelliğinden dolayı fiyatlar genel düzeyinde artışa neden olur. Yüksek bir gelir ve harcama düzeyine sahip kitlenin turist talebi, turistik bölgedeki mal ve hizmetlerin fiyatını artırıcı etkiye sahiptir. Turistlerin alım gücünün gidilen yerdeki yerel halkın alım gücünden fazla olması durumunda, turistler yüksek fiyatlı mal ve hizmetleri satın almaya razı olurlar. Bu durum da turistlerin satın aldıkları ürünlerin fiyatının, yani enflasyonun yükselmesine neden olmaktadır. Turizm sektörü birçok sektörle yakından ilişkili olduğu için bu etki, diğer sektörlerle de yansiyarak ekonomide enflasyonist bir baskı oluşmasına neden olabilmektedir (Yıldırım, 2005:43).

2.2.1.4. Turizmin Gelir Etkisi

Turistik faaliyetlerde çarpan etkisinin sonucu olarak ülke içinde yabancı ziyaretçilerin yapmış oldukları harcamalar bir gelir etkisi yaratmaktadır. Ekonomide sürekli el değiştiren bu gelir diğer sektörlerle de gelir yaratmaktadır (Kar vd., 2004:91).

Az gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkeler, turizmi ekonomik kalkınma sürecinde bir araç olarak görmektedirler. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu sektörün görünmeyen ihracat etkisiyle ülkelere ciddi miktarda gelir yaratmasıdır (Unur, 2000:2). İktisadi açıdan ele alındığında, ülkeye gelen turistlerin yapmış oldukları harcamalar gelir yaratmaktadır. Bu gelir ise milli geliri etkilemektedir (Balaguer ve Contavella, 2002:880). Diğer yandan, turizmin birçok sektörle ilişki içinde olması farklı mal ve hizmetlerin ihracına imkân sağlamaktadır. Yani, turistlerin yapmış oldukları

harcamalar sadece turizm sektörüne değil, aynı zamanda harcamanın yapıldığı diğer sektörlerle de gelir yaratmaktadır (Kar vd., 2004:90).

Turizmde talep artışını karşılamak için yapılan turistik yatırımlar, hem turizm sektörüne hem de diğer sektörlerin üretim maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008:354).

Turizm sektöründe gelir etkisinin derecesini ölçebilmek için, turizm için ayrılan payın ne kadar olduğunu bilmek gerekir. Örneğin, lokanta ve oteller, temel yiyecek ihtiyaçlarını iç piyasadan temin etmekte ve bu durumda gelir ortaya çıkmaktadır. Özetle, turizm sektörü ekonomide kısa sürede gelir yaratıcı etkiye sahip sektörlerden birisidir (Kar vd., 2004:91).

Tablo 2’de Türkiye’nin 2003-2020 yılları arasında turizm gelirleri ve bu gelirin GSYH içindeki payı verilmiştir. Tabloda turizm gelirleri her yıl yükseliş eğiliminde iken, GSYH içindeki payı genel olarak düşüktür. Turizm gelirleri yıllar itibariyle sürekli dalgalanma gösterse de 2015 yılında 6.20 oranına yükselerek en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2015 yılından sonra turizm gelirlerinin düşmesiyle birlikte turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı da azalmıştır. Bu pay her ne kadar 2019 yılında artsa da 2020 yılında Covid-19 pandemisi kısıtlamaları nedeniyle tekrar azalmıştır. Söz konusu dönemde turizm sektörü durgunluk içerisine girmiş ve turizm gelirleri azalmıştır.

Tablo 2. Türkiye'nin turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı (URL-1, 2021).

Yıllar	Turizm Geliri (Milyon \$)	Turizm Gelirinin GSYH İçindeki Payı (%)
2003	13854	4.50
2004	17076	4.40
2005	20322	4.20
2006	18593	3.50
2007	20942	3.20
2008	25415	3.40
2009	25064	4.10
2010	24930	3.40
2011	28115	3.60
2012	29007	3.70
2013	32308	3.90
2014	34305	4.30
2015	31464	6.20
2016	22107	2.60
2017	26283	3.10
2018	29512	3.80
2019	34520	4.60
2020 (9 Aylık Veri)	8145	

2.2.1.5. Turizmin İstihdam Üzerindeki Etkisi

Turizm sektörünün, parasal ekonomik etkilerinin yanı sıra, sağladığı reel etkileri içinde en önemlisi emek-yoğun sektör olmasından dolayı yarattığı istihdam etkisidir. Birçok sektörle bağlantılı olduğu için, bağlantılı olduğu sektörlerle de istihdam sağlaması toplam istihdamı etkilemektedir (Hepaktan ve Çınar, 2010:147).

Turizm sektörü, istihdam problemi ile karşı karşıya kalan ülkeler açısından oldukça önemli bir sektördür. Turizm sektörü sadece kendi alanında değil, bağlantılı olduğu birçok sektörde istihdam yaratmaktadır (Martin vd., 2004:2). Turizm sektöründe özellikle yaz aylarında istihdam oranı oldukça yüksektir. İstihdam olanakları daha çok konaklama sektöründedir (Güner, 2018: 24).

Hizmet sektörü kapsamında olan turizm sektörü, diğer sektörlerden farklı olarak daha çok insan odaklı bir sektördür. Bu sebeple, ülkedeki istihdam sorununun en etkili çözüm yollarından biri olmuştur. Turizm sektöründe istihdam, çalışma yaşında olan kişilerin yabancı ziyaretçilere hizmet sunma amacıyla yaptıkları çalışmalardır (Tutar vd., 2013:17).

Turizm sektörü, istihdam açısından incelenirken bölgelerin gelişmişlik düzeyleri dikkate alınmaktadır. Gelişmiş ülkeler teknolojinin gelişmesine bağlı olarak, iş gücü pahalı hale gelmiştir. Bu yüzden de bu ülkelerde, iş gücü fazla tercih edilmemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde, iş gücü ucuz olup işlemlerde teknoloji yerine emek faktörü tercih edilmektedir (Şit, 2016:104).

Turizm sektöründe istihdamı doğrudan istihdam, dolaylı istihdam ve uyarılmış istihdam olarak üç başlık altında incelenebilir. Bunlar:

- Turizm sektörünün kendi işletme içerisinde ana kolda ve alt kolda çalışan bireylerin tüm faaliyetleri doğrudan istihdam olarak adlandırılmaktadır. Bu faaliyetler yiyecek, içecek hizmetleri, turist rehberliği, ulaşım hizmetleri, hediyelik eşya satan işletmeler, eğlence faaliyetleridir (Tutar vd., 2013:18).

- Turizm sektörü birçok sektörle iç içedir. Bu özelliği sayesinde diğer sektörlerde turizm sektörünün yaptıkları harcamalar yoluyla gelir elde etmeleri dolaylı istihdam olarak adlandırılmaktadır (Ünlüönen ve Şahin, 2011:4).

- Doğrudan ve dolaylı istihdam sayesinde elde edilen gelirlerin harcanmasıyla ortaya çıkan ek iş olanakları uyarılmış istihdam olarak adlandırılmaktadır (Yıldız, 2011:60).

Turizm sektörünün istihdam yaratma oranları turist gönderen ve turist kabul eden ülke olarak incelenecek olursa, istihdam oranı turist kabul eden ülkede turist gönderen ülkeye göre daha fazladır. Bunun nedenleri, turizmin emek yoğun bir sektör olması,

mevsimsel olarak ele alındığında sezon yoğunluğu ve düşük ücretli çalışma alanlarının var olmasıdır. Turizm sektörünün özellikle yaz aylarında faaliyet göstermesi, ekonomik ve siyasi olaylardan çok hızlı etkilenmesi, işletme sahiplerinin personelini düşük ücretli çalıştırma istekleriyle ilişkili olarak, ücret düşüklüğü, sosyal güvencede eksiklik gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır (Yağcı, 2001:36).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tarımsal ve ekonomik aşamalar tam anlamıyla gerçekleşmeden turizm açısından zengin ülke konumuna gelmek ekonomik büyümeyi uzun vadede yavaşlatıcı bir etki yaratmaktadır. Bunun en önemli nedeni turizm sektörünün emek verimliliğinin düşük olmasıdır. Bu sektörde personelin nitelikli eleman olmasına gerek duyulmaksızın, çalışılan yerde çeşitli beceriler kazanılmaması uzun vadede ekonomik büyümeye herhangi bir katkı sağlamayacaktır (Çakır, 2002:201).

Sonuç olarak turizmin ülkelerin istihdam oranı üzerindeki etkisini inceleyebilmek için, o ülkenin ekonomik kaynakları, ekonomik büyüme düzeyi, siyasal ve sosyal yapısı göz önünde bulundurulmalıdır.

2.2.2. Turizmin Diğer Sektörlere Etkisi

Turizm sektörü, her ne kadar hizmet sektörü içinde yer alsada, taşıdığı bazı özellikler nedeniyle diğer sektörlerle de yakın ilişki içerisindedir. Bu sektörden elde edilen gelirler, tarım, sanayi gibi sektörlerle de önemli derecede katkılar sağlamaktadır (Güner, 2018:26). Bu çerçevede turizm sektörü, konaklama, yeme içme ve seyahat işletmeleri ile girdi çıktı ilişkisine sahiptir. Ülke içinde meydana gelen iç ve dış turizm faaliyetlerinin tüketim oluşumu sayesinde sadece turizm sektöründe değil, diğer sektörlerde de gelir yaratıcı etki meydana getirmektedir. Ayrıca el sanatları, gece kulüpleri, kuyumcu gibi alanları da olumlu etkilemektedir (Güner, 2018:27).

Tarım sektörü, turizm sektörü gibi iklim ve doğal kaynaklara bağımlı olan sektörlerdendir. Turizm sektörü ile sıkı bir ilişki içinde olan tarım sektöründe, meydana gelen ilave talep, üretim artışına neden olmaktadır. Turizm sektöründe meyve, sebze ve şarap ürünleri tüketilmektedir. Bu ürünlerde tarım sektörü yardımıyla üretilmektedir. Turistlerin yeme içme ihtiyaçları tarım sektöründen temin edilmektedir. Turizm sektörünün gelişmesi tarım sektöründe üretimde farklılaşmaya ve ürünlerin kalitesinde artışına neden olmaktadır. Tarım ve turizm sektörünün mevsimlerinin aynı olması, tarımsal üretimi artırmaktadır (Güner, 2018:25). Diğer yandan turizm sektörü tarım sektöründe her zaman olumlu etkiler yaratmaz. Bazı olumsuz etkileri de vardır. Bu etkiler şu şekilde sıralanabilir (Çıkın vd., 2009:6):

- Turizmin gelişmesi sonucunda mekânların düzensiz kullanımı, tarımsal alanların daralmasına neden olmaktadır.

- Mevsimsel özelliği nedeniyle mevsimsel işsizlik meydana gelmektedir.

- Turizmin gelişmesi ile birlikte gelir kaynağı tarım olan bölge halkı, gelirlerinin azalmasıyla şehirlere göç etmektedirler.

- Turizm tesislerinin ormanlık alanlarda açılması, ormanlık alanların yok olmasına neden olmaktadır.

Turizmin gelişmesine bağlı olarak artan tüketim artışı sanayi sektöründe üretim artışına yol açarak sektörü olumlu etkilemektedir.

2.2.3. Turizmin Sosyal Etkileri

Turizm, ekonomik bir faaliyet olmasının yanı sıra, sosyal ve kültürel etkileri ile ülkelerin sosyal yapısını etkileyen bir faaliyet türüdür. Bu yüzden turizmi sadece ekonomik etkileri ile ele almak doğru değildir. Turizmin sosyal etkilerinin algılanmasında bölgenin istihdam, yaş, nüfus gibi demografik özellikleri önemli yer tutmaktadır (Deery vd., 2012:66).

Turizmin bir bölgede gelişmesi, kişiler arasında iletişimi geliştirmektedir. Ayrıca insanlar arasında bilgi ve kültür alışverişi sağlayarak ülkeler ve toplumlar arasında dostluğu artırmaktadır. Turizm sosyal anlamda genellikle olumlu etkiler yaratsa da, çok ciddi olumsuz etkiler de yaratabilmektedir (Lindberg ve Johnson, 1997:91). Bu etkiler nedeniyle turizm toplumların yaşam tarzlarının, davranışlarının, gelenek ve görenek gibi değerlerinin değişmesine neden olabilmektedir (Gürkan, 1996:117). Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre özellikle az gelişmiş ülkelerde turizm sektörü geliştikçe, sosyal yapı ve fiziksel çevre değişme eğilimine girmektedir (Berber, 2003:213).

2.2.4. Turizmin Toplumsal Etkileri

Turizm sektörü, kültürel alışveriş ile toplumlarının birbirlerini daha iyi tanıyıp benimsemelerine yardımcı olan bir sektördür. Turizm faaliyetleri, farklı dil, din ve kültürel yapıya sahip insanların bir araya gelmesine olanak sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, gidilen ülkenin sosyal yapısında çeşitli değişiklikler meydana gelmektedir. Turizm insan grupları üzerinde psikolojik ve sosyal açıdan büyük etkilere sahip bir sektör olması nedeniyle sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda sosyal yansımaları da dikkate alınmalıdır (Civelek, 2010:334). Turizm, yerel halkın turistlerle yoğun ilişki içerisine girmesine olanak sağlayarak, insanların yabancı dil öğrenmelerine, kültür seviyelerinin artmasına ve hoşgörülü bir ortamın oluşmasına katkı sağlamaktadır.

İnsanlar, turistlerle daha iyi bir iletişim kurabilmek için güçlü bir eğitime sahip olmak isterler. Turistlerle yakın iletişim içerisinde olma çabası da dünya barış ve arkadaşlığının hızlanmasına vesile olmaktadır (Gürbüz, 2002:53). Turizmin bir diğer olumlu etkisi ise, toplumun değer yargılarının hızlı bir şekilde gelişmesini ve değişmesini hızlandırarak, toplumun dışa açılmasını sağlamaktır (Faulkner ve Tideswell, 1997:6). Tüm bunlarda turizmin toplumlar üzerinde yarattığı en önemli olumlu etkilerdir.

Gelişmemiş olan ülkelerde ülke vatandaşları, gittikleri ülkenin sosyal hayatlarından ve davranış biçimlerinden hızlı bir şekilde etkilenmektedirler. Diğer bir ifadeyle, turist kabul eden ülkede yaşayan insanlar, turisti dil, din ve davranış olarak etkilemektedirler. Bu durum da kültürel yozlaşmaya neden olabilmektedir. İnsanlar turizmle birlikte özellikle gençlerin ahlak açısından olumsuz etkilere maruz kalacaklarına inanırlar. (Zhuang vd., 2019:5). Ancak bu noktada bilinmesi gereken önemli hususlardan birisi, turist ve yerli halkın, kültürel ve sosyal yapılarının birbirlerine benzemesi durumunda, kültürel değişimin daha az olacağıdır (Civelek, 2010:335).

2.2.5. Turizmin Fiziksel Çevreye Etkileri

Turizm sektörü ülkeler tarafından etkin bir şekilde kullanıldığı takdirde, hızlı şekilde büyüeyebilen bir sektördür. Bu sektör temel olarak doğal, kültürel ve coğrafi güzelliklere bağlıdır. Yani, bölgenin turizm açısından gelişmesi, esasen doğal turizm alanlarının ve kültürel mirasın korunması, alt ve üst yapının gelişmesi demektir. Tüm bunlar da havaalanlarının, iletişim kanallarının ve çevre bilincinin gelişmesi anlamına gelmektedir.

Büyük şehirlerde eğitim ve istihdam oranlarının yüksek olmasıyla bu bölgelere göç eden insanların konaklama için gecekondu tercih etmeleri çarpıklaşmaya neden olmaktadır. Turizm de mevsimlik istihdam imkânı ve düzenli denetimleri bu çarpık yapıyı ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca bazı bölgelerin daha fazla turistlerin ilgisini çekebilmesi için yapılan çalışmalar fiziksel çevrenin gelişmesine ve güzelleşmesine katkı sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında turizmin fiziksel çevre üzerinde birçok olumlu etki yarattığı kanısına ulaşılabılır (Karakaş ve Güngör, 2015:25). Diğer yandan, turizm faaliyetlerinin yapıldığı bölgeye kitlesel olarak insan akışı söz konusudur. Yaşanan insan yoğunluğu, çevrede bir takım olumsuzluklar meydana getirmektedir. Bunun nedeni fiziksel çevrede kaynak olarak belli bir potansiyelinin olmasıdır. Yaşanan yoğunluk nedeniyle, alt ve üst yapı kaynaklarında bozulmalar meydana gelmektedir

(Issı, 1989:123). Turizmde yaşanan sezonluk yoğunlaşma, trafik yoğunluğuna neden olarak gürültü kirliliği ortamı yaratmaktadır. Turizmde konaklama amacıyla kurulan otel, kamp alanları ve tatil köyleri arazi spekülasyonlarına ve bazı alanların yok edilmesine neden olabilmektedir (Issı, 1989:124).

Turizmin yarattığı yoğun nüfus sebebiyle, alt yapı yetersizliği yaşanan bölgelerde artan mal hizmet üretim ve tüketimi çeşitli atıklara neden olmaktadır. Bu atıklar da çevre sağlığını olumsuz etkileyerek ekolojik dengeyi bozmaktadır. Ayrıca plaj alanlarında meydana gelen su kirliliği, bazı enfeksiyon hastalıklarına neden olarak, insan hayatını olumsuz etkilemektedir (Bahar, 2003:152).

Turistik faaliyetler, doğal çevreyi tahrip ederek ekolojik dengeyi bozmaktadır. Örneğin, su kaynaklarının turizm alanları için kullanımı bazı ormanların yok olmasına ve erozyona neden olmaktadır (Bahar, 2003:153).

Bölgelerin turizm stratejileri çevresel sorunlarından, transit ve varış noktası bölgesi oluşumundan kolayca etkilenmektedir. Bu nedenle bölgenin çevre sorunları ne kadar az olursa, turizm stratejisi de o kadar iyi olmaktadır (Macbeth vd., 2004:508).

2.3. Turizm Sektörünü Olumsuz Etkileyen Faktörler

Turizm sektörü, ülkeler ve yerel ekonomiler için önemli bir gelir kaynağı olarak görülmektedir. Bu sektör başlangıçta her ne kadar teşvik aracı olarak görülse de, ekonomik ve sosyal etkilerinin ortaya çıkmasıyla oldukça önemli bir sektör haline gelmiştir.

Ekonomik anlamda turizme bağlı olan ülkelere, turizm sektörü dış şoklara karşı savunmasız bir durumdadır. Dış şoklar turist tercihlerini değiştirerek, turizm sektörünün olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Turist tercihlerini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerin başında savaş, terör ve salgın hastalıklar gibi olağanüstü durumlar gelmektedir.

Savaş ve terör olaylarının yoğun olduğu bölgelerde turistik talep azalmaktadır. Turistler için güvenlik unsuru her zaman ön plandadır. Turistler kendileri için güvenli olmayan bölgelere seyahat etmeyi istememektedirler. Bu tür bölgelere düzenlenen turlar iptal edilecek ve konaklama tesislerindeki müşteri sayısında azalma meydana gelecektir. Tüm bunların sonucu olarak da ekonomi olumsuz yönde etkilenecektir (Tutar vd., 2020:212).

Turizm sektörünü olumsuz etkileyen diğer bir önemli faktör ise salgın hastalıklardır. 1817 yılında Kolera, 1868 yılında Hong Kong Gribi, 1918 yılında İspanyol Gribi, 1959 yılında HIV (AIDS) virüsü, 2003 yılında SARS salgını, 2009

yılında Domuz Gribi, 2014 yılında Ebola salgını ve 2019 yılında Covid-19 salgını dünya ekonomisini derinden etkileyen salgın hastalıklardır. Tüm bu salgınların ortak noktası ekonomi, dolayısıyla da turizm sektörü üzerinde yarattığı olumsuz etkilerdir. Ancak 2019 yılında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 salgını, diğer salgın hastalıklardan farklı olarak çok hızlı ve geniş bir yayılım göstermiştir. Önce Avrupa'ya, daha sonra Amerika'ya ulaşarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Ülke ekonomilerini olumsuz etkileyen bu salgın turizm sektörünü durma noktasına getirmiştir (Atay, 2020:170). Covid-19 salgınının turizm sektörü üzerindeki etkileri aşağıda detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Genel bir değerlendirilme yapılacak olursa turizmin, yerine ve amaçlarına göre birçok türünün olduğu söylenebilir. Bu türlerin tüm dünyada etkin bir şekilde var olması özellikle ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler istihdam, fiyat istikrarı ve döviz arz ve talebi üzerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bunların yanı sıra turizmin sosyal, toplumsal ve fiziksel çevre üzerinde de etkileri mevcuttur.

Yarattığı etkilerin yanı sıra turizm sektörünü olumsuz etkileyen savaş, salgın hastalık gibi durumlarda vardır. Tarih boyunca görülen Kolera, İspanyol Gribi, Domuz Gribi gibi salgın hastalıklar ve 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgını tüm dünyayı etkisi altına almış ve önlem amaçlı getirilen kısıtlamalar turizmi durma noktasına getirmiştir. Kısacası salgın hastalık ve savaş gibi olumsuz durumlar, turizmde oldukça derin olumsuz etkiler yaratmaktadır.

3. BÖLGESEL KALKINMA VE BÖLGESEL KALKINMADA TURİZMİN ROLÜ

3.1. Kalkınma Kavramı

Kalkınma, bir toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda belirli bir seviyeye ulaşması anlamına gelmektedir. Kalkınma kavramı bir önceki durumdan veya bulunulan durumdan hareket ederek değişime girmeyi öneren bir kavramdır. Ekonomik açıdan ele alındığında yatırımların ve üretimdeki verimliliğin artmasıdır (Durgun, 2006:39). İktisadi kalkınma, ülkelerin ekonomik, sosyolojik ve kültürel anlamda gelişmesini ifade etmektedir. Yani iktisadi kalkınma hem ekonomide hem de toplumda yapısal bir değişmeyi kapsamaktadır (Ersungur, 2016:97).

Ülke ekonomilerinin en temel amacı ekonomik kalkınmanın sağlanmasıdır. Bu amaca ulaşabilmenin yolu ise mevcut kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasıdır. Ekonomik ve sosyal faaliyetlerin bir merkez etrafında toplanmasına bağlı olarak ülkeler ve bölgeler arasında bir takım eşitsizlikler meydana gelmiştir. Bu eşitsizlikler de bölgelerin ekonomik faaliyetlerini ve çevrenin bütünlüğünün bozulmasına neden olmuştur. Bu olumsuz durumlar bölgesel kalkınma kavramını ortaya çıkarmıştır (Sevinç, 2011:41).

3.2. Bölge ve Bölgesel Kalkınma Kavramı

Bölgesel kalkınma kavramını açıklamadan önce bölge kavramının tanımı yapılmalıdır. Bölge, bilim insanlarının farklı görüşlere sahip olduğu önemli kavramlardan birisidir. Başta ekonomistler olmak üzere, tüm bilim insanları tarafından, bölge kavramıyla ilgili farklı tanımlar yapılmış ve bu kavramın önemi kabul edilmiştir (Tolunay ve Akyol, 2006:122). Latince regio, yani çevre anlamına gelen bölge kavramının, anlam sınırlarını çizmek oldukça güçtür. Genel olarak şehirden büyük, ülkelerden küçük alan anlamına gelen bölge kavramıyla ilgili, tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de net bir tanım yapılamamaktadır (Aydın, 2008:305). Yan yana gelen mekânsal bütünlüğü ile ortaya çıkan bölge kavramı, sınırları değişken bir yapıya sahip, uluslararası ilişkilere açık olan bir kavramdır. Coğrafi bölge unsurunun tali bir tipi olan bölge, insanların meydana getirdiği ilişkileri sosyal ve ekonomik bağları organize eden kavramdır.

Ülke ekonomilerinin kalkınma planlarında önemli bir rol üstlenen bölge kavramı sayesinde, bölgeler arasındaki ekonomik bağlantılar ile oldukça fazla ilgilenilmektedir. Bölgesel dinamikler dünya genelinde yaşanan küreselleşmeye rağmen, iktisadi kalkınmanın ve bölgesel gelişmenin itici unsurlarındandır. Ekonomi alanında bölge kavramının var oluşu bir ihtiyaçtan doğmaktadır. Ekonomik olaylar analiz edilirken, oluşan boşluğu bölge kapsamındaki analizler tamamlamaktadır. Söz konusu durumda, gelişmekte olan ülkeler kıt kaynaklar yardımıyla kalkınmak zorunda kaldıkları için, bölge kavramıyla birlikte, ekonomik kalkınmanın ülkenin tamamında meydana gelmesini hedeflemektedirler (Kayan, 2012:105).

Bölgeler ekonomik analizlerde kullanılırken, yapılarına ve gelişme düzeylerine göre ele alınırlar. Bu sebeple, bölgelerin sınırları ve özellikleri belirlenirken, iktisadi yapıya göre bölgeleri ayırmak bölge ekonomisini ele alırken kolaylık sağlayacaktır. Bölgeler kendi arasında farklı ölçütler kullanılarak sınıflandırılmaktadır. Bölgeleri sınıflandırılırken kullanılan en önemli ölçütler ekonomik, fiziki ve sosyal yapılardır. Ekonomik ölçütler kullanılarak ayrılan bölgeler, makroekonomik ve iktisadi gelişmişlik düzeyine göre iki gruba ayrılmaktadır (Güner, 2018:29). Makroekonomik açıdan bölgeler homojen, polarize ve plan bölge olarak üç gruba ayrılmaktadır.

Homojen, bütün terimleri aynı yapıda ve nitelikte olan bağdaşıklık olarak tanımlanmaktadır. Homojen alan kavramı ise, kendi arasında yakın özellikler içeren alandır. Homojen alan, ekonomik olarak aynı özelliklere sahip noktaların birleşimidir. Bir ülkede homojen alanların tespit edilebilmesi için nüfus oranı, eğitim ve sağlık düzeyi, işletme sayısı ve işsizlik oranı gibi birçok ölçüt kullanılabilir. Bu ölçütler sayesinde ülke düzeyinde homojenlik ölçülebilmektedir (Kulaksız, 2008:5).

Homojen bölge ise homojen alana tekabül eden, birbirleriyle yakın özelliklere sahip bölgelerden oluşmaktadır. Homojen bölgelerin tespit edilmesi, bölgesel bazda gerekli olan analizlerle mevcut durumu ortaya koymaya katkı sağlamaktadır. Homojen bölge, bölgesel gelişmişlik farklarının giderilmesinde başvurulacak bölgesel ayırım türlerinden birisidir. Gelişmişlik açısından aynı düzeyde olan bölgeler homojen bölgeleri oluşturmaktadır. Bölgeler arasında dengesizliğin var olması durumunda, bölgeler homojen bir yapıya sahip olmamaktadır (Erkan, 1999:120).

Polarize bölge ise bir merkez ve bu merkezin çevresindeki etki alanından oluşmaktadır. Bu bölgeler, birbirine kutuplaşmış yerleşim yerlerini tanımlamayı sağlarlar. Polarize bölge, orta büyüklüğe sahip şehir, kasaba ve köy, metropol, bölge merkezi ve ögeler arasında fonksiyonel ilişki gibi temel özelliklere sahiptir (Erkan, 1999:2).

Bir ülkede tüm merkezler karşılıklı ilişki içerisinde. Yani ticari açıdan küçük merkezler büyük merkezlere bağlıdır. Büyük merkezler ise kendisinden çok daha büyük merkezlerin (metropollerin) etkisi altındadır. Bu şekilde büyük merkezlerin kendisinden küçük merkezleri etki alanı altına alması söz konusu ise, bu merkez bir cazibe merkezi haline gelmiş yani kutuplaşmıştır. Bu nedenle, bir merkez kendisinden küçük merkezleri ne kadar fazla etkisi altına alıyorsa, o kadar büyük bir polarize bölgedir. Polarize bölgeler, homojen bölgelerin aksine dinamik bir süreçle belirlenirler ve heterojenlik esastır. Bir bölgenin polarize bölge haline gelmesiyle, söz konusu bölge ile yoğun ilişkilere sahip çevrenin ve farklı bir polarize bölgenin ortaya çıkması, çevrenin farklı bölge ile ilişkisinin artması gibi değişik durumlar ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak, bu durum zaman içerisinde dinamik bir hale gelmektedir (Ersungur, 2016:113).

Diğer bir bölge türü olan plan bölge ise, ekonomik kalkınma politikalarının uygulanabilirliğinin sağlanması ve ekonomik karar birimleri arasında uyum yakalanabilmesi amacıyla oluşturulan bölgelerdir. Plan bölgeler esasen, bölge planlarının uygulandığı alanlardır. Bu alanlar, ülkede mevcut olan sorunların türüne ve niteliğine bağlı olarak bir ülkeyi veya bir bölgeyi içerebilir (Kılıçarslan, 2009:11).

Plan bölgenin, birinci ve ikinci tip olmak üzere farklı tipleri vardır. Birinci plan bölge tipi, mekân boyutuna milli kalkınma planının katılabilmesi için ortaya çıkan bölgeyi ifade etmektedir. İkinci plan bölge tipi, henüz milli kalkınma planı uygulamasına geçmeden ve milli kalkınma planı uygulaması sırasında ortaya çıkan problemleri ortadan kaldırmak amacıyla başlatılan bölgesel planlama sonucu oluşan bölgeyi tanımlamaktadır (Aydın, 2008:305).

Plan bölge ülkelerin ekonomik açıdan gelişebilmesi için oldukça önemlidir. Plan bölge ile planlama otoriteleri tarafından bölgenin kaynaklarını verimli bir şekilde kullanarak bölgesel sorunların üstesinden gelmek amaçlanmaktadır. Plan bölge uygulamasına geçilmesinin en temel nedenleri şunlardır (Ersungur, 2016:114):

- İşsizlik oranını azaltmak,
- Geri kalmış bölgelerin ekonomik problemlerini ortadan kaldırmak,
- Sanayi alanında hızlı gelişen bölgelerin sorunlarını azaltmak,
- Tarım sektöründe meydana gelen göçleri azaltmak,
- Ekonomik anlamda canlılığını yitirmiş bölgeleri yeniden canlandırmak,
- Metropolitan bölgelerdeki nüfus yoğunluğunu azaltmak,
- Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak.

Ekonomik yapı açısından sınıflandırılan bölgelerin aksine, ekonomik gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılan bölgeler sürekli değişme ve gelişme içerisinde oldukları için dinamik bir yapıya sahiptir. Bu bölgeler gelişmiş ve az gelişmiş bölge olarak iki şekilde ele alınmaktadır.

Gelişmiş bölgeler, sosyal ve ekonomik açıdan diğer bölgelerle karşılaştırıldığında avantajlı bölgelerdir. Bu bölgelerin gelir seviyesi ortalamanın üzerindedir. Gelir seviyesinin yüksek olmasına bağlı olarak, tasarruf oranları yüksek ve yatırım oranları sürekli artış eğilimindedir. Bu bölgelerde sağlık, eğitim seviyesi, yol, elektrik su gibi göstergeler ülke ortalamasının üzerindedir. Sağlık alanında gelişmiş olmasına bağlı olarak bu bölgelerde doktor başına düşen hasta sayısı azdır (Kulaksız, 2008:16).

Gelişmiş bölgeler, az gelişmiş bölgelere göre gelişmeye daha elverişli bölgelerdir. Gelir dağılımında adalet sağlandığı için göç veren değil, göç alan bölgelerdir. Faktör dağılımında dengesizlik olmaması nedeniyle, kalkınma hızları az gelişmiş bölgelerin kalkınma hızlarının üzerindedir (Ersungur, 2016:118).

Az gelişmiş bölge ise, sosyal ve ekonomik açıdan belli bir zamanda farklı bölgelerle ve ülkenin tamamıyla karşılaştırıldığında avantajlı olmayan bölgedir. Az gelişmiş bölgeler, az gelişmiş, gelişme halinde az gelişmiş ve potansiyel bakımdan az gelişmiş bölgeler olmak üzere kendi arasında üç gruba ayrılmaktadır (Ersungur, 2016:117).

Az gelişmiş bölgelerin gelir seviyesi düşük olduğu için tasarrufları da düşüktür. Tasarrufların düşük olmasına bağlı olarak yatırımlar azalmaktadır. Azalan yatırımlar alt yapı yetersizliğine yol açarak bölgelerin kalkınmasında olumsuz etkiler yaratmaktadır (Ersungur, 2016:118). Az gelişmiş bölgelerde nüfus artış hızı ve çocuk ölüm oranları yüksektir. Bu bölgelerin ekonomileri genellikle tarıma dayalı olup, istihdam oranı düşüktür. İstihdam oranının düşük olmasına bağlı olarak iş göçü oranı yüksektir (Gülbahar, 2009:22).

Az gelişmiş bölgelerde eğitim seviyesi düşük olduğu için okuryazarlık oranı çok düşüktür. Bu bölgelerde eğitim hizmetleri gibi sağlık hizmetleri de yeterince gelişmemiştir. Hasta sayısı fazla doktor ve hastane sayısı azdır. Buna bağlı olarak bebek ölüm oranları oldukça yüksektir (Ersungur, 2016:117).

Az gelişmiş bölgelerde ekonomi genellikle tarıma dayalıdır. Dolayısıyla bu bölgelerin gelişme gösterebilmesi için tarım sektöründen modern sektöre geçiş yapması gerekmektedir.

Günümüz dünyanın temel sorunlarından biri, gerek ülkeler arası gerekse bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarıdır. Bölgeler arasında yaşanan gelişmişlik farkları

özellikle gelişmiş ülkelerin karşı karşıya kaldığı en önemli ekonomik sorunlardan birisidir. Yaşanan bu dengesizlikler, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgesel kalkınma kavramının önemini ortaya koymuştur (Sevinç, 2011:40).

Bölgesel kalkınma kavramı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının azaltılması anlamına gelmektedir. Bölgesel kalkınma kavramı birçok amaç taşımaktadır. Örneğin Avrupa Birliğine üye olan ülkeler arasında var olan gelişmişlik farklarının giderilmesi temel amaçları arasındadır. Yani, bölgesel kalkınma, ülkeler arasında ve ülke içinde yer alan bölgeler arasında gerçekleşen etkileşim ile bölgenin refah düzeyini artırmak için yapılan çalışmalardır. Bu çalışmalar doğrultusunda uygulanan politikalar, yerel yönetim, eğitim kurumları, işletmeler, sivil toplum kuruluşları gibi aktörlerle birlikte, genellikle az gelişmiş ve gelişmemiş bölgelerde kaynakların etkin bir şekilde kullanılması aracılığıyla fırsatlardan yararlanılmasını hedeflemektedir (Yılmaz ve İncekaş, 2018:160).

Ekonomik kalkınmanın mekân boyutuna çevrilmiş hali olan bölgesel kalkınma, sadece geri kalmış bölgelerinin olumsuzluklarını gidermekle kalmayıp, aynı zamanda ülkelerin dengeli bir şekilde kalkınmasını sağlar. Ekonomik etkilerinin yanı sıra, bölgesel kalkınma ülkenin sosyo-kültürel yapısının da gelişmesi anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle bölgesel kalkınma bölgelerin sahip oldukları kaynakların kullanılması, gelir, istihdam ve hayat kalitesinin artırılması olarak da tanımlanabilir (Ersungur, 2016:241).

Bölgesel kalkınmanın, ulusal kalkınma açısından iki amacının olduğu söylenebilir. Bunlar; kaynak dağılımında etkinlik ve gelir dağılımında adaletin sağlanabilmesidir. Bu amaçların öncelikleri ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkeler kaynak dağılımında etkinlik konusuna öncelik verirken, gelişmekte olan ülkeler gelir dağılımında adalet konusuna öncelik vermektedir (Baykal, 2010:10).

Ülkeler kendine has ekonomik ve sosyal yapıları olan bölgelere sahiptir. Bu nedenle bölgeler arasında sosyal ve ekonomik açıdan farklılıklar bulunabilir. Bu farklılıkların ortadan kaldırılması veya minimize edilmesi, diğer bir ifadeyle geri kalmış bölgelerin geliştirilmesi, bölge ekonomilerden önce ülke ekonomileri için oldukça önemlidir.

Bir ülkede sanayileşmenin tek bir bölgede yoğunlaşması sonucu bölgeler arasında eşitsizlik meydana gelmektedir. Bölgesel kalkınmanın temel amacı bu eşitsizliği gidererek ülke genelinde refahın adil dağılımını sağlamaktır. Bu amaçların

gerçekleşebilmesi için uygulanan bölgesel kalkınma politikaları, bölgelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir (Arslan, 2005:278).

3.2.1. Bölgesel Kalkınma Politikaları

Bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları sadece az gelişmiş ülkelerin bölgelerinde değil, gelişmiş ülkelerin bölgelerinde de bulunmaktadır. Hiçbir politika uygulanmadan piyasa kendi işleyişine bırakıldığında bu farklılıkların ortadan kaldırılması oldukça zordur (Ersungur, 2016:250). Örneğin gelişmemiş bölgelerde, özel sektör yatırımları yetersizdir. Bu nedenle, ülkeler bu bölgeleri kalkındırmak amacıyla bölgesel kalkınma politikaları uygulamaktadırlar (Gülbahar, 2009:24).

1950’li yıllardan itibaren bölgesel kalkınma politikaları önemini korumaya devam etmiştir. Ülkeler, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmak ve ekonomik fırsatları değerlendirebilmek için bölgesel kalkınma politikalarına ihtiyaç duymuşlar ve ihtiyaç duyulan alanlarda kalkınma politikaları belirlemişlerdir. Belirlenen bu politikalar, ülkenin refah seviyesini artırmak ve dengeli bir şekilde kalkınmasına yardımcı olma konusunda oldukça başarılı olmuşlardır (Sevinç, 2011:36).

Türkiye ekonomisi tarihsel süreçte birçok alanda gelişme gösterse de, bölgeler arasındaki dengesizlikleri giderme konusunda bir gelişme gösterememiştir. Bu dengesizliklerin sürekli artmasına bağlı olarak bölgesel kalkınma politikaları oluşturulmuştur (Takım, 2010:261).

Ekonomi politikalarından üretilen bölgesel kalkınma politikaları, bölge için ve ülke için bölgesel kalkınma politikaları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ülkeler ve bölgeler için oluşturulan bu politikalar uyum sağlayıcı bir amaç içermektedir. Bu politikaların üç temel amacı vardır. Bunlar; iktisadi kaynakların eşit şekilde dağılımını sağlayarak bölgeler arasındaki refah farkını azaltmak, bölgesel istikrarı sağlamak ve ekonominin daha hızlı büyüebilmesi için gerekli koşulları sağlamaktır. Hızlı büyümenin sağlanması amacı içerisinde “büyüme kutbu”, “yığılma ekonomileri” ve “bölgesel ihracat modelleri” yaklaşımları yer almaktadır. Bu yaklaşımlarla kamu ve özel yatırımların koordinasyonu sağlanarak üretim faktörleri dağılımında optimallik amaçlanmıştır (Özdemir, 1999:122).

3.2.2. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Araçları

Gelişmiş ülkelerin geri kalmış bölgelerinde genellikle sanayileşme sorunlarının hâkim olurken, gelişmekte olan ülkelerde geri kalmış bölgeler işsizlik, alt yapı ve göç

sorunlarının hâkim olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerin kalkınması amacıyla uygulanan politikalar ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklılık göstermektedir.

Bu bağlamda bölgesel kalkınma politikalarının vergi avantajları, vergi dışı mali avantajlar, kamu yatırımları ve bölgesel kalkınma ajansları olmak üzere dört aracı bulunmaktadır.

Vergi avantajları ile birlikte gümrük vergisi, gelir vergisi, kayıt ve tescil vergileri gibi araçlar yardımıyla gelişmemiş bölgelere girişimcileri teşvik etmek hedeflenmektedir. Diğer bir araç olan vergi dışı mali avantajlar, devlet garantileri, enerji desteği, nakit yardımlar ve kredi avantajları, bedelsiz arsa ve arazi tahsisi gibi araçlar yardımıyla geri kalmış bölgeleri kalkındırma amaçlarını içermektedir. Kamu yatırımları aracı ise üretken kamu yatırımları, fiziksel ve insan kaynağı alt yatırımları geliştirilerek bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınmasını sağlamaktadır. Bölgesel kalkınma ajansları ise sürdürülebilirlik ve katılımcılık prensibini benimsemeleri ve kalkınma odaklı olmaları nedeniyle bölgelerin kalkınmasını hedeflemektedirler (Ersungur, 2016:256).

En genel ifade ile bölgesel kalkınma politikalarının temel amacı, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını en aza indirmek diğer amaçları ise, ekonomik büyüme, istikrar ve kaynak dağılımında eşitliği sağlamaktır.

3.2.3. Bölgesel Kalkınma Politikasının Temel İlkeleri

Daha önce değinildiği üzere bir ülke ne kadar gelişmiş olursa olsun bölgeleri arasında gelişmişlik farkları mevcuttur. Bu farklar az gelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha fazladır. Bölgeler arasındaki mevcut gelişmişlik farklarının giderilmesi için kullanılan bölgesel kalkınma politikaları üç temel ilkeye dayanmaktadır (Ersungur, 2016:250).

Bunlardan ilki sosyal kârlılık ilkesidir. Bu ilke bir bölgede toplumsal faydanın özel faydaya tercih edilmesi gerekliliği vurgulamaktadır (Ersungur, 2016:249). Kârlılık, girişimcilerin üretim kararlarında kritik bir noktadır. Bu yüzden öncelikle üretim yapılacak bölgenin nerede olması gerektiğine karar verilmelidir. Özel sektör gelişmiş bölgelerde, yani kendisine kâr oranını kısa dönemde en yüksek seviyeye yükseltecek alanlara yönelmektedir. Bu bağlamda bölgesel kalkınma politikalarının temel ilkelerinden biri olan sosyal kârlılık ilkesi devreye girmektedir. Sosyal kârlılık ilkesine göre geri kalmış bölgelerde sosyal kârlılığı yüksek olan yatırımlar devlet eliyle yapılmalıdır. Eğer yatırımlar devlet tarafından yapılmazsa bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınmasından söz edilemeyecektir (Yılmaz ve İncekaş, 2018:161). Diğer bir ilke kalkınma kutbu ilkesidir. Bu ilke sosyal kârlılık ilkesinin bir sonucudur. F.Perroux

kalkınma kutbu ilkesini şu şekilde açıklamaktadır; “Ekonomik gelişme, bir ülkenin tüm bölgelerinde aynı anda başlamaz, rastlantı sonucu olarak farklı şiddetlerde, gelişme kutup ya da noktalarında görülür ve farklı kanallarla bütün ekonomiye yayılır” (Ersungur, 2016:250). Kalkınma kutupları sürekli aynı şekillerde oluşmayabilir. Ancak bir kalkınma kutbu oluşturulurken, yatırım politikalarının bütün sektörlerle değil, bölgelerin özelliklerine göre ve genellikle sanayi gibi hızlı gelişme gösteren sektörlerle yöneltilmesi önemli bir husustur (Yılmaz ve İncekaş, 2018:162). Bir diğer ilke halkın katılması ilkesidir. Bu ilkeye göre bölgesel kalkınma politikalarının iyi bir şekilde işleyebilmesi için halkın politikada söz sahibi olması yani, sosyal ve ekonomik ortamın beraberliği olmalıdır. Aksi takdirde, elde edilen başarılar artık rastlantı halinde olacak ve halktan kopuk bir yönetim söz konusu olacaktır (Yılmaz ve İncekaş, 2018:162). Bölge halkının bölgesel kalkınma politikalarına katılımı farklı şekillerde olabilir. Örneğin; insanlar ziraat odaları başta olmak üzere, meslek odaları, sanayi odaları ve ticaret odaları gibi kuruluşlar aracılığıyla program ve projelere katılım sağlayabilirler (Ersungur, 2016:251).

3.3. Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Rolü

Günümüz dünyasında, gelişmiş veya az gelişmiş ülke ayrımı gözetmeden hemen her ülkenin bölgeleri arasında gelişmişlik farkları mevcuttur. Sosyal devlet anlayışı gereğince, bölgeler arasında gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmak son derece önemli bir husustur. Bölgelerin sahip oldukları potansiyel kaynakların kullanılması yoluyla, farklılıklar ortadan kaldırılarak bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınması sağlanmaktadır (Baykul ve Maden, 2017:67). Bununla birlikte kalkınma hamlesinin gerçekleşmesi farklı sektörlerle bağlıdır. Bu sektörlerden en önemli olanı turizm sektörüdür. Tarım ve sanayi alanında gelişmemiş bölgeler, sahip oldukları tarihi, doğa ve kültür gibi varlıklar nedeniyle diğer bölgelere kıyasla daha hızlı kalkınmaktadır. Turizm sektörü geçmişten bugüne kadar yarattığı bu etkiler nedeniyle, sosyo-ekonomik bir kavrama dönüşmüştür (Bilici ve Işık, 2018:9).

Bacasız sanayi olarak adlandırılan turizm sektörü, arz ve talep kaynaklarını çeşitlendirerek, çarpan etkisine bağlı olarak ülkelerin ekonomik gelişmeleri üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır (Baykul ve Maden, 2017:71).

Turizmin gelişmesi ve kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır. Turizm ne ölçüde gelişirse bölgesel kalkınma üzerinde o ölçüde olumlu etkiler yaratacaktır (Mihalic, 2014:6). Turizmin gelişmesi ise turizm kaynaklarının kullanımına bağlı olarak

gerçekleşmektedir. Turizm kaynakları ne kadar etkin bir şekilde kullanılırsa turizm o kadar gelişecektir (Dritsakis, 2004:307).

Turizmin gelişmesi gelişmekte ve az gelişmiş bölgelerde, gelişmiş bölgelere kıyasla birçok açıdan daha elverişlidir. Buna örnek olarak insanların şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkan kalabalıktan kaçınmak için sessiz ve doğal güzellikleri ile ön planda olan az gelişmiş bölgeleri tercih etmeleri gösterilebilir (Williams ve Shaw, 1995: 52).

Turizm faaliyetlerinin fazla olduğu bölgelerde, tüm ekonomik birimlerin bölgesel kalkınma sürecinde yer aldıkları görülmektedir. Bunun temel nedeni turizmin sadece ekonomik anlamda değil, sosyal ve kültürel anlamda da ülkelerin gelişmesine yardımcı olmasıdır (Yeşiltaş ve Öztürk, 2008:3).

Bölgesel kalkınma anlamında turizm sektörünün sahip olduğu önem, makro ve mikro seviyede ele alınabilir. Makro açıdan ele alındığında, turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler yaratarak, bölgesel kalkınmayı hızlandırdığı görülmektedir. Turizm aynı zamanda hükümet gelirlerine katkı ve görünmeyen ihracat özelliği sayesinde ülkeye döviz girişi sağlamaktadır (Lickorish ve Jenkins, 1997:85). Döviz girişi ise ödemeler bilançosunu dengeye getirmektedir. Mikro açıdan, bölgede gelir dağılımında adaleti sağlamak ve istihdam olanaklarını artırmaktadır. Bunlara ek olarak, refah düzeyinde artışı sağlayarak altyapı hizmetlerini geliştirmektedir (Çeken, 2018:301).

Turizm, bölgesel kalkınma üzerinde genel olarak şu etkilere sahiptir (Çakır ve Sandalcılar, 2018:350):

- Sosyo-kültürel ve ihracı mümkün olmayan jeoekonomik varlıklar, turizm ile birlikte bölge için döviz kaynağı haline gelmektedir,
- Turistlerin yapmış oldukları harcamalar ve turizm talebini karşılayabilmek için yapılan yatırımlar, hem turizm sektöründe hem de diğer sektörlerde üretim faktörlerinin gelirlerini artırmaktadır,
- Turizm bölgede yeni istihdam olanakları yarattığı için, gelir dağılımında adaleti sağlayarak dengeli kalkınmaya yardımcı olmaktadır.

Marjinal ekonomileri canlandıran turizm sektörü, gelir ve istihdam yaratıcı etkileri sayesinde, bölgesel kalkınma da önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

Diğer yandan turizm emek yoğun bir sektör olması nedeniyle, işsizlik sorununu çözmek için kullanılan alternatif sektörlerdendir. Turizmin gelişmesiyle, mevcut işsizlik sorunu azalmaktadır. Turizm sektörü işsizlik sorununu azaltması ve alt yapı hizmetlerinin gelişmesini hızlandırması sebebiyle, bölgesel ekonomilerin vazgeçilmez

sektörlerinden biri haline gelmektedir (Yıldız, 2011:55). Turizm katma değer yoluyla, bölge ekonomilerine önemli katkılar sağlamaktadır. Turistik harcamalar milli gelir üzerinde katma değer yaratmaktadır. Bu katma değer, diğer sektörel üretimlerden daha fazla olduğu için turizm bölgesel kalkınma üzerinde oldukça önemli rol oynamaktadır. Yerli ve yabancı turistlerin turizm faaliyetleri sırasında, yerel ekonomiler için ek pazar oluşturmakta ve alt yapı ve istihdam sorunlarına da çözüm olmaktadır (Künü vd., 2015:74). Aynı zamanda turizm, gelişmemiş bölgelerin entegrasyonu ve büyüme olanaklarından eşit düzeyde yararlanılmasını sağlamak için bir araç olarak kullanılmaktadır (Sharma, 2004:81).

Turizmin bölgesel kalkınma üzerindeki bir diğer önemli etkisi ise, refah düzeyinde meydana getirdiği artıştır. Bölgeye gelen turistlerle birlikte, o bölgenin vatandaşları daha önce gelişmemiş su ve elektrik gibi alt yapı hizmetlerinde, eğlence merkezlerine sahip olmaktadır. Bu sayede refah seviyesi artmaktadır. Bunlara ek olarak, vasıfsız işsiz insan kaynaklarını azaltarak, ekonomide çeşitlenme ve turizm dışındaki diğer sektörlerde gelişme imkânı sağlamaktadır (Bahar, 2007:7).

Turizm sektörü birçok sektörle bağlantılı olması nedeniyle ülkelerin dış ticaret hacminde önemli bir yere sahiptir. Ancak turizm sektörü, diğer sektörlerden farklı olarak, bölgesel kalkınma için alternatif fırsatlar yaratmaktadır. Turizm sektörünün gelişmesiyle yerel el sanatları, hediyelik eşya gibi alternatif fırsat faaliyetleri yaygınlaşmaktadır. Bunun sonucu olarak, turizm bu bölgelere özgü yöresel mal ve hizmetlerin üretiminin artmasına ortam yaratmaktadır. Bölgesel kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratan bu durum, yerel halkın ekonomik refah düzeyinde artışa neden olmaktadır (Çakır ve Sandalcılar, 2018:351). Turizmin kalkınma üzerindeki etkisi, ekonomik, kültürel ve sosyal faydalarını da göz önünde bulundurarak ekonomik çeşitlilik oluşturmaktır (Mccool ve Martin, 1998:32). Doğrudan ve dolaylı olarak ekonomiye katkı sağlayan turizm sektörü bölgesel kalkınma üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle kamu otoritesi ve yerel yönetimlere turizmin bölgesel kalkınma aracı olarak kullanılması hususunda önemli görevler düşmektedir (Müller ve Jansson, 2005:33).

3.3.1. Turizm Odaklı Bölgesel Kalkınma Araçları

Ülkeler sahip oldukları doğal ve kültürel güzellikleri akılcı ve verimli politikalarla sundukları takdirde, turizm bölgelerin iktisadi dengelerini pozitif anlamda etkileyen gelir kaynaklarından biri haline gelmektedir. Bu nedenle turizm sektörü geri kalmış bölgelerin kalkınmasında önemli rol üstlenmektedir (Aktaş, 2005:164).

Bölgesel kalkınmanın sağlanabilmesi için kullanılan beş araç bulunmaktadır. Turizm odaklı bölgesel kalkınma araçları, konferans, sergi ve fuar merkezleri, rekreasyon ve eğlence parkları, alternatif turizm, bölgesel doğa parkları ve kültür merkezleri'dir (DPT, 2008:29).

3.4. Dünyada ve Türkiye'de Turizm

İnsanlık tarihi kadar eski bir kavram olan turizm, yüzyıllar boyunca sürekli gelişme ve değişme göstermiştir. Turizmin bugünkü ve gelecekteki durumunu anlayabilmek için turizm faaliyetlerinin tarih boyunca yaşadığı değişmeyi anlamak gerekmektedir. Bu doğrultuda aşağıda dünyada ve Türkiye'de turizmin gelişimi ele alınmaktadır.

3.4.1. Dünyada Turizmin Gelişimi

Eski çağlardan beri insanlar ticaret yapmak ve sağlık problemleri gibi isteklerle sürekli olarak buldukları yerden başka yerlere seyahat etmişlerdir. Bu bağlamda, turizm, insanlık tarihi boyunca eski bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak da turizm sektörü her geçen gün gelişme göstererek büyümeye devam etmiştir. Günümüz dünyasındaki en büyük sektörlerden biri olan turizm, yüzyıllar boyunca insanlar arasında kültürel hareketlilik oluşturmuştur (Shamsuddoha ve Chowdhury, 2009:23).

Turizm faaliyetlerinin başlangıcı, esasen yazı ve parayı bulan gezginler olarak bilinen Sümerlere yani M.Ö. 4000'li yıllara dayanmaktadır. Sümerlerin yanı sıra, Finikeliler de ilk gezginlerdendir. Piramitleri sayesinde Mısır, bu gezginlerin ilgisini çeken ülkeler arasında olmuştur. Mısır krallıklarında, gezginler için dinlenme ve konaklama alanları inşa edilmiştir. Turizmin şimdi olduğu gibi çeşitleri olmasa da eski çağlarda, insanların ticaret amacıyla başka ülkeleri ziyaret etmesi turizm faaliyeti olarak ele alınmıştır. Söz konusu dönemlerde, ulaşım zorluğu sebebiyle deniz yolu ulaşımı kullanılmıştır. Deniz yolu ulaşımı sayesinde, Eski Yunan olimpiyatlarına giden insanlar kasabalarda konaklamış ve turizmin faaliyetlerine öncülük etmişlerdir. M.S. 395 yılından başlayıp İstanbul'un fethine kadar uzanan dönemde ise din amaçlı yapılan seyahatlerde artış meydana gelmiştir. Fransız İhtilali döneminde, bilginler Roma'ya sığınmış, bilginlerin bu bölgede kalması sonucu antik eserlere olan ilgi artmıştır. Yaşanan bu olayla insanlar bu eserleri görmek amacıyla bölgeye seyahat etmişlerdir. Böylece ekonomik anlamda seyahatlerin yanı sıra kültürel anlamda seyahatlerde de artış yaşanmıştır (Yıldız, 2011:56).

Turizmin gelişmesinde katkısı olan diğer bir olay ise buharlı gemi ve lokomotiflerin icadı olmuştur. Bu icatla birlikte, otomobil sanayisi hızla gelişmiştir. Ulaşım teknolojisinde ortaya çıkan bu gelişmeler turizm hareketlerini asıl hareketlendiren temel unsurlardandır. Bu gelişmeler sayesinde insanların farklı bölgelere ulaşımı kolaylaşmıştır. Bu dönemde ulaşım, konaklama, otel ve eğlenme alanında yaşanan değişiklikler, turizm sektörünü büyük ölçüde geliştirmiştir. Rönesans hareketleri ile birlikte güzel sanatlar alanı gelişmiş ve turizme ilgi artmıştır. Ticaret yapmak, yeni bilgilere erişebilmek için bilim insanları ve tüccarlar seyahatler yapmaya başlamışlardır (Çallı, 2015:14).

Özellikle 16.yüzyılda atlı araba ve kaplıca sayısındaki artış, zengin kesimin dikkatini çekmiş ve turizmde hareketlilik yaşanmıştır. Yine bu dönemde, Türk denizcisi olan Piri Reis'in çizdiği haritalar, yapılan seyahatlerde teknoloji aracı olarak kullanılmış ve turizm genişleme dönemine girmiştir (Durgun, 2006:10).

Günümüzde turizm, deniz, kum ve güneş gibi faktörlerden ayrılarak farklı türlere ayrılmaktadır. İnsanların eğitim düzeyindeki artış, ekonomik durumlarının iyileşmesi ve küreselleşmeye bağlı olarak turizm talepleri değişmektedir. İnsanlar ilgi alanlarına göre, farklı turistik faaliyetlere yöneldikleri için şehir turizmi gibi farklı turizm türleri ortaya çıkmaktadır. Turizm türlerinin gelişimi incelendiğinde, uzun yıllar pahalı bir spor dalı olarak bilinen kış sporları, günümüzde insanların kolay bir şekilde yararlanabileceği spor dalı haline gelmiştir. Bu nedenle kayak sporuna olan ilgi her geçen gün artmaktadır (Göğebakan, 2015:52).

Günümüzde ülkelerin turizm yapısı incelendiğinde, özellikle teknoloji alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak her geçen gün turizm faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Turizmde bilgi birikimi ve kullanımı oldukça önemlidir. Örneğin, insanlar seyahat etmek için gidecekleri yerlerdeki konaklama hizmetleri, yol bilgileri gibi belli başlı bilgilere sahip olmak isterler. Bu açıdan bakıldığında, özellikle internet kullanımı seyahatlerin vazgeçilmez araçlarındadır. İnternet kullanımı sayesinde insanlar seyahat edecekleri yerlerle ilgili gerekli bilgiye sahip olmaktadır. Bu sayede de turizm faaliyetleri artmaktadır (Karataş ve Babür, 2013:19):

Ekonomik düzenin hızlı bir şekilde gelişimiyle birlikte, turizm talebinde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliğe neden olan faktörler şu şekilde sıralanabilir (Durgun:2006:12):

- İnsanların refah seviyesinin yükselmesiyle birlikte, turizm talebini karşılamaya yönelik farklı sektörlerin ortaya çıkması,
- Yeni yaşam tarzlarının ortaya çıkması,

- İnsanların gelir seviyesindeki artışa bağlı olarak ortaya çıkan tatminsizliklerdir.

Tüm bu eğilimlerin yanı sıra dünyada ucuzlayan konaklama maliyetleri, kolaylaşan ulaşım imkânları ve ülkelerin birbirlerine sağladıkları vize kolaylıkları da turizm talebinde değişiklik yaratmaktadır.

3.4.2. Türkiye’de Turizm Sektörünün Gelişimi ve Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü

Turizm sektörü, Türkiye’de her geçen gün gelişme göstermektedir. Bu gelişme tarihsel süreçte hem turist sayısı hem de turizm gelirlerinde net bir şekilde görülmektedir. Türkiye’de turizm olgusu oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. Bu dönemlerde turizmin gelişim ve değişiminden bahsetmeden önce Türkiye’nin uluslararası turizm içerisindeki payını incelemek gerekmektedir.

Tablo 3’deki veriler incelendiğinde, 2008 yılında Türkiye’ye gelen turist sayısı Avrupa’ya gelen turist sayısının %5’ini; dünya turizminin ise %2.7’sini oluşturmaktadır. 2008 yılında 25 milyon turist sayısına sahip olan Türkiye’de, ilerleyen dönemlerde turist sayısında artış yaşanmış ve bu sayı 2014 yılında 39.8 milyon kişiye yükselmiştir. 2015 yılında Rus jetinin düşürülmesinden sonra, Türkiye ile Rusya arasında oluşan gerilim ve Suriye iç savaşının yarattığı güvenlik endişeleri nedeniyle 2016 yılında turist sayısı tekrar azalarak 30.9 milyon kişiye düşmüştür. Bu sayı 2017 yılında tekrar yükselişe geçerek 37.6 milyon kişiye yükselmiştir.

Türkiye’nin uluslararası turizm gelirlerinden elde ettiği payı incelendiğinde, 2008 yılında dünya turizminin 940 milyon \$ olan turizm gelirleri içerisinde Türkiye’nin payının 22 milyon \$ olduğu görülmektedir. Yani dünya turizmi içindeki payı yaklaşık %2.3’dür. 2014 yılına kadar genel olarak artış trendi sergilese de 2010 yılında turizm gelirleri düşme eğilimine girmiştir. Ancak 2011 yılında tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. Siyasi ve ekonomik olaylardan doğrudan etkilenen bir sektör olması nedeniyle 2016 yılında yukarıda belirtilen Rusya ve Türkiye arasında yaşanan gerilim nedeniyle turizm gelirlerinde tekrar azalma meydana gelmiştir.

Tablo 3. Türkiye’nin uluslararası turizm içindeki yeri (URL-2, 2021).

Yıllar	Turist Sayısı (Milyon Kişi)			Turizm Geliri (Milyon \$)		
	Türkiye	Avrupa	Dünya	Türkiye	Avrupa	Dünya
2008	25	486.3	917	22	472	940
2009	25.5	462.7	884	25.1	412.5	853
2010	31.4	488.7	949	22.6	412.1	928
2011	34.7	520	997	25.1	466.6	1042
2012	35.7	540	1038	25.3	454.9	1115

Tablo 3. (Devamı)

Yıllar	Turist Sayısı (Milyon Kişi)			Turizm Geliri (Milyon \$)		
	Türkiye	Avrupa	Dünya	Türkiye	Avrupa	Dünya
2013	37.8	566.6	1087	28	491.7	1197
2014	39.8	583.6	1135	29.6	508.8	1245
2015	39.5	607.7	1186	26.6	449.8	1202
2016	30.9	619.3	1239	20.4	449.4	1225
2017	37.6	674.4	1329	22.5	519.6	1340

Çalışmada Türkiye’de turizm kavramı Cumhuriyet Öncesi Dönem, Planlı Dönem Öncesi ve Planlı Dönem olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

3.4.2.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Turizm Sektörü

Cumhuriyet öncesi dönem, Türklerin Orta Asya’dan göç etmesiyle başlayan dönemi ifade etmektedir. Tanzimat döneminden itibaren, Osmanlı devletinde çağdaş anlamda turizm faaliyetleri için gerekli icraat ve girişimlerde bulunulmuştur. Avrupa devletleri ise, bu girişimler sırasında emperyalist amaçları için Osmanlı topraklarına yayılmak istemişlerdir. Tüm bunlara bağlı olarak, ortaya çıkan çeşitli savaşlar ve ekonomik buhranlar ülkenin turizm faaliyetlerinde ilerlemesini güçlendirmiştir (Evcin, 2014:25).

Türkiye’de turizm faaliyetlerinin başlangıcı esasen buharlı gemilere dayanmaktadır. Bu gemilerden biri olan “Kırlangıç” adlı gemi, 1829 yılında deniz taşımacılığı için önemli faaliyet alanı yaratmıştır. Bu dönemde tersanelerde yapılan Kebir ve Sagir gemileri sayesinde Bandırma ve Tekirdağ’a seferler düzenlenmiş ve 1838 yılında Fransa’ya sefer düzenleyebilmek için “Peyki Şevket” gemisi yapılmıştır (Ünlüönen ve Kılıçlar, 2004:132).

1863 yılına gelindiğinde “Sergi-i Umumi-i Osmani” iç turizm faaliyetleri için yapılan düzenlemelerin ilk örneklerindedir. Diğer yandan 1890 yılında, tercüman ve rehberlik faaliyetlerinde gelişmeler yaşanmıştır. 29 Ekim 1890 yılında “Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Tatbik Edilecek 190 Sayılı Nizamname” kanun yürürlüğe koyularak dış turizm faaliyetlerinin önü açılmıştır (Kozak vd., 2014:101).

Tercümanlık ve rehberlik adımının ilk yasal adımı, 29 Ekim 1890 yılında atılsa da 1914-1923 yılları arasında amatör gruplar tarafından tercümanlık ve rehberlik yapılmıştır. Cumhuriyet sonrası dönemde, bu görevi yapmak için açılan kurslar sayesinde nitelikli tercümanlar yetiştirilmiştir (Arslan, 2017:5).

3.4.2.2. Planlı Dönem Öncesi Turizm Sektörü

Türkiye’de 1923-1960 yılları arası, Planlı Dönem Öncesi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde, devlet elinde toplanan turizm faaliyetleri ile ilgili çalışmalar kısıtlıdır.

Türkiye’de turizm alanında faaliyet gösteren ilk organizasyon, 1923 yılında kurulan “Seyyahin Cemiyeti” olmuştur. Daha sonra adı Türkiye Turing Kulübü olarak değiştirilen bu örgütle birlikte, bu dönemde turizm alanında ilk afişler, ilk tercüman sınavları yapılmış ve karayolu haritası bastırılmıştır. Esasen sivil toplum kuruluşu görevi üstelenen bu örgütün Türkiye’de turizmin gelişmesinde atılan önemli adımlardan biri olduğu bilinmektedir (Dinçer ve Cetin, 2015:172).

Turizm alanında yapılan ilk yasal çalışma, 1934 yılında “ İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında 2450 Sayılı Kanun” olmuştur. Bu kanunla turizm alanında yapılacak çalışmalar için kolaylık sağlanması, tanıtım ve yatırım faaliyetlerinin hızlandırılması, turizmin ülke ekonomisine olan katkısının daha iyi değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bakanlıklar içerisinde turizmle ilgili konuların izlenebilmesi için temsilciler oluşturulmuştur (Dinçer ve Cetin, 2015:172).

Turizm işleri ve turizmi tanıtmaya, 1939 yılında Ticaret Bakanlığı bünyesinde toplanmıştır. Bu görev 1940 yılında Basın ve Umum Müdürlüğüne, 1949 yılında ise Basın Yayınına ve Turizm Genel Müdürlüğüne bağlı olan Turizm Dairesine verilmiştir. 1953 yılında yürürlüğe giren Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu ile turizm sektörüne, girişimcileri teşvik etmek için 10 yıllık vergi muafiyeti imkânı sağlanmıştır (Ünlüöner ve Kılıçlar, 2004:133). Devletin turizme desteği, sektörünün gelişmesine katkı sağlamış ve planlı dönemde turizm sektörüne daha fazla önem verilmesini sağlamıştır.

3.4.2.3. Planlı Dönemde Turizmin Gelişimi

Türkiye’de 1960 yılından sonrası, planlı dönem olarak adlandırılmaktadır. Planlı dönem 1923-1960 yılları kalkınma anlayışına karşı geliştirilmiştir. Bu dönemde, turizm sektörü ile ilgili ciddi düzenlemeler yapılmıştır.

1960’lı yıllara gelindiğinde, kalkınma planlarıyla birlikte turizm sektöründe de gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde, altyapı sorunları kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve konaklama gibi turizm de öncü tesisler devlet eliyle geliştirilmiştir. 1960 yılından sonra, turizm politikalarının temel amacı ülke ekonomisine destek sağlamaya yönelik olmuş ve turizm sektörü için en önemli adım, birinci beş yıllık kalkınma planı ile atılmıştır (Acuner, 2006:28).

Bu dönemde, turizm alanında yaşanan önemli gelişmeleri anlayabilmek için dönemsel olarak ayırmak gerekmektedir. Bu bağlamda, 1963-1983 yıllarını kapsayan dönem “birinci dönem”, 1983 sonrası “liberizasyon dönemi” olarak ayrılmaktadır. Yani 1963-1983 yılları arası, devletin turizm sektörünün gelişimi için öncelikli rol oynadığı bir dönem iken, 1983 sonrası serbest piyasa ekonomisi dönemidir (Tuncel, 2019:60).

Turizm sektörünün gelişmesi için devlet 1960 yılından sonra gerekli önemi göstermiş ve beş yıllık kalkınma planlarında çeşitli hedeflere yer vermiştir. Bu kalkınma planları, turizm sektörünün durum analizini yapabilmek için gerekli olan araçları kapsamaktadır (Sözen, 2007:66).

3.4.2.3.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Planlı döneme geçiş olarak bilinen 1963 yılında, ülkemizde turizm alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1963 yılından günümüze kadar turizm sektöründe hedef ve ilkelerde meydana gelen gelişmeleri, Beş Yıllık Kalkınma Planları ile ele almak mümkündür.

1963 yılında ilk kez Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte turizm alanında birçok hedef ve ilke belirlenmiştir. Hedeflenen turizm politikaları şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1963:427):

- Turizm kaynakları değerlendirilirken, ülke ekonomisine özellikle de ödemeler dengesine olan etkisini artırmak için gerekli çalışmaları yapılması,
- Yabancı ziyaretçi sayısının artırılması,
- Yatırım teşviklerinin sağlanması,
- Halkın turizm faaliyetlerine olan katılımının artırılması,
- Turizm faaliyetlerinde çeşitlilik sağlanması,
- Turizm sektörünün gelişmesi amacıyla, yürürlükteki kanunların düzenlenmesi,
- Ulaştırma ve konaklama imkânlarının genişletilmesi,
- Sektörün hizmet kalitesini artırılması,
- Turizm personelinin eğitim düzeyinin artırılması.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında öncelikli hedef ödemeler dengesindeki açığı kapatmak ve turizm sektöründen daha fazla yararlanmak olmuştur. Yani ülkenin doğal güzelliklerine ve tarihi kaynaklarına yatırım yapılarak, bu kaynaklardan ekonomik açıdan faydalanmak ilke olarak benimsenmiştir. Diğer bir ifadeyle, turizm gelirlerini artırabilmek için tanıtım ve yatırım faaliyetlerine ağırlık verilmiştir. Ancak eldeki kaynakların sınırlı olması sebebiyle, yatırım faaliyetleri yapılırken yalnızca turist talebinin fazla olduğu bölgelere öncelik verilmiştir (Büyükşalvarcı vd., 2016:188).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile hedeflerin %81'i üç yıl içinde gerçekleştirilmiştir. Ancak uygulamada ortaya çıkan bazı aksaklıklar nedeniyle, alınması gereken tedbirlerin bir kısmı alınamamıştır. 1966 ve 1967 yıllarında hedeflenen turist sayısına ulaşılmış ancak hedeflenen arz kapasitesine ulaşılamamıştır. Buna bağlı olarak, söz konusu dönemde kamu ve özel sektör koordinasyonu sağlanamamış, turizm sektöründen elde edilmesi beklenen gelir elde edilememiş ve turizm sektöründe çalışan personel için eğitim öğretim çalışmaları istenilen düzeye getirilememiştir (Tuncel, 2019:61).

3.4.2.3.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, turizmin ekonomik etkilerinin yanı sıra, sosyal ve kültürel etkilerinden de bahsedilmektedir. Bu kalkınma planında turizmin sosyal etkilerini artırabilmek ve iç turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi için düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu olan kalkınma planında temel amaç, turist sayısının artırılması ve buna bağlı olarak turizm gelirlerinin artırılmasıdır. Ayrıca turizm faaliyetleri için uygun bölgelere yatırımların artırılması, kredi destekleri gibi hedefler ön plandadır (Dinçer ve Cetin, 2015:180).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, turizmde hedeflenen planlar 1968 yılı dışında gerçekleştirilememiştir. Hedeflenen turist sayısı 4.828.000, ancak ulaşılan turist sayısı 3.982.023 olmuştur. Yani hedeflerin gerçekleşme oranı %82,5 olmuştur. Hedeflenen turizm gelirleri ise 422 milyon dolar iken, gerçekleşen turizm geliri 278,9 milyon dolar olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak hedeflerin gerçekleşme oranı %66,1 olmuştur (Büyüksalvarcı vd., 2016:190).

Genel olarak ele alındığında, İkinci Plan döneminde alt yapı faaliyetleri, turistik yatırım, devlet teşvikleri hızlandırılmış ve yeni fonlar oluşturulmuştur. Bu dönemde, konaklama faaliyetleri özel sektör elinde toplanmıştır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde hedeflere tam anlamıyla ulaşılamamış, turizm sektörü için ayrılan kaynaklar imalat sanayiinde kullanılmıştır (Büyüksalvarcı vd., 2016:191).

3.4.2.3.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973 - 1977)

Turizm faaliyetleri, 1973 yılında başlayan petrol bunalımı ve ekonomik durgunluk nedeniyle çok fazla gelişme göstermemiştir. Yani, daha önceki dönemlerde hedeflenen turizm gelirleri ve turist sayısına ulaşılamamıştır. Hedeflere ulaşılamaması nedeniyle Türkiye'de turizm alanında yeni adımlar atılmaya başlanmıştır (Akça, 2016:722).

Turizm Bakanlığı ve Turizm Bankasının kurulması Türkiye’de turizm sektöründe ortaya çıkan önemli gelişmelerden birisidir. Türkiye Acenteler Birliği 1972 yılında kurulmuş ve seyahat acenteleri bir araya toplanmıştır. Bu dönemde, Akdeniz ve Ege bölgelerinde özellikle konaklama için yapılan yatırımlar artırılmıştır. Sadece bunlarla kalmayıp söz konusu olan bölgelerin karayolu, hava yolu, elektrik ve su tesislerinin yapım çalışmalarına ağırlık verilmiştir (Akça, 2016:723).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde kitle turizmi oldukça önemli bir yere sahiptir. Kitle turizmine ek olarak, iç turizm faaliyetlerini geliştiren hedefler ve halkın turizm faaliyetlerine katılımını hedefleyen planlar da ilk defa Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında ele alınmıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında hedeflenen turizm politikaları şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1972:713):

- Kitle turizm faaliyetlerinin özendirilmesi için gerekli tanıtım ve yatırımların sağlanması,
- Özel sektörün özellikle turizm yatırımlarında öncelikli olması, özel sektörün ilgi göstermediği alanlarda kamu yatırımlarının yapılması,
- Plansız yatırımların önüne geçmek ve Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile İmar ve İskân Bakanlığının iş birliği içinde olması,
- Milli park gibi turistik alanların korumayı amaçlayan mevzuatların hazırlanması,
- Kamu çalışanları için uygun tatil olanaklarının sağlanması,
- Turizm tesislerinde yeterli eğitime sahip personel için istihdam yaratılması ve bu alanda ki eğitim faaliyetlerine özen gösterilmesi.

3.4.2.3.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Ülkemizde, turizm arzının hızlı bir şekilde gelişmesi 1980 yılında başlamıştır. Söz konusu dönemde turizm sektörünün tüm kesimlerinde, yatırımlarda ciddi şekilde artış yaşanmış ve yatırım açısından turizm sektörü ekonominin en önemli etkinliği haline gelmiştir. Yabancı firmalarla ortaklıklar kurulmuş ve yakın ilişkiler kurulmuştur (Somoncu, 2020:167).

Türkiye’de 1980 sonrasında dış aktif turizm gelişme göstermiştir. Bu gelişme birçok iç ve dış faktörlerden kaynaklanmıştır. Bu faktörler şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1979:296):

- 1980 yılından sonra politik ve sosyal istikrarın sağlanması,
- Sahip olunan doğal ve kültürel varlıkların varlığı,
- Kitle deniz turizmine odaklanma,
- Turizm sektörü için yapılan yasa düzenlemeleri,

- Altyapı yatırımlarının payının artırılması,
- Turizm bankasının kullanılabilir hale gelmesiyle birlikte faiz ve vadelerde uygun kredi imkânlarının sunulması.

Türkiye’de turizm sektörünün en önemli dönüm noktası 1982’de yürürlüğe giren 2634 sayılı “Turizmi Teşvik Kanunu” olmuştur. Bu kanunla birlikte yatırımların turizm sektörünü geliştirici alanlara yapılması ve eldeki kaynakların etkin kullanımı hedeflenmiştir. Devlet 1983 yılında turizm faaliyetlerinde özelleştirme işlemlerine öncelik vermiş ve turizm gelirlerinin ekonomi içindeki payı yıllar itibarıyla katlanarak artmaya devam etmiştir (Acuner, 2006:29).

1979-1983 yıllarını kapsayan Dördüncü Kalkınma Planı döneminde, Türkiye’de turizm sektörü, petrol bunalımı ve ekonomik durgunluk nedeniyle kısıtlı kalmıştır. Bu dönemde, turizm eğitimi ve gençlerin turizm faaliyetlerine katılımı için yapılan tüm faaliyetler tekrar gözden geçirilmiştir (Akça, 2016:723).

Dördüncü Kalkınma Planı döneminde, kitle turizmini geliştirmek amacıyla kamp ve dinlenme tesisleri için yatırımlar artırılmıştır. Genel olarak, bu dönemde hedeflenen turizm politikaları şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1979:297):

- Kitle turizmini ön plana çıkaracak şekilde alt ve üst yapı yatırımlarının yapılması,
- Yabancı yatırımların sermaye payları göz ardı edilerek özendirilmesi,
- Yabancı personel istihdamının artırılması,
- Kamp ve tesislerin iç turizmde kullanılması,
- Vize işlemlerinin kolaylaştırılması,
- Turist harcamalarının artırılabilmesi için döviz bozdurma işlemlerinin zorunlu kılınması,
- Sosyal turizmin özendirilmesi.

3.4.2.3.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, ilk defa kıyı turizmi dışındaki turizm türleri ele alınmıştır. Bu planda, doğa dengesi ve turizm sektörünün gelişimi bütünleştirilmiştir (Tuncel, 2019:62).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde özellikle konferans, yat ve kış turizminin gelişmesi için alt yapı hizmetleri hızlandırılmıştır. Söz konusu dönemde hedeflenen turizm politikaları şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1984:120):

- Turizm Bankası’nın doğrudan yatırım yapmak yerine kredi kullanmasını teşvik etmek,

- Kitle turizmine ek olarak bireysel turizme de önem vermek,
- Türkiye, OECD ve OPEC ülkeleri ile birlikte Balkanlar ve üçüncü dünya ülkeleriyle turistik ilişkilerini geliştirmek,
- Tarihi, doğal, arkeolojik, kültürel, sportif, sağlık gibi alternatif turizm kaynaklarını ön plana çıkarmak.

3.4.2.3.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

1990 yılları Türkiye'nin turizm adına dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde yaşanan Körfez savaşı, iç turizm talebinde artışa neden olmuştur. Turizmde yaşanan bu olumlu etkilerin yanı sıra 1990'lı yıllardaki terör olayları Türkiye turizminde talep daralmasına neden olmuştur. Turizm alanında yaşanan bu talep daralması, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır (Göçen vd., 2011:502).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, alternatif turizm faaliyetlerin yaygınlaşması, alt ve üst yapının geliştirilmesi, konaklama tesislerinin doluluk düzeyini artırılması, turizm mevsimlerinin uzatılması ve turizmin tüm yıla yayılması gibi hedefleri kapsamaktadır (Dinçer ve Cetin, 2015:183).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında hedeflenen turizm politikaları şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1989:281):

- Kış, av, su sporları, termal, golf turizmi gibi turizm türlerinin çeşitlenmesi için teşvik edici politikaları geliştirmek,
- İstihdam edilecek personel de eğitim açığını kapatmak,
- Yerli seyahat acentelerinin tur operatörlüğünü teşvik etmek,
- Aile pansiyonu ve küçük kapasiteli tesis işletmeciliği teşvik etmek,
- Halkın uygun şartlarda tatil yapmasını sağlamak.

3.4.2.3.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, diğer kalkınma planlarında olduğu gibi sürdürülebilirlik üzerinde durulmuştur. Bu kalkınma planı, esasen doğal ve kültürel varlıkların korunması, yazlıkların turizme açılması, turizmin ekonomik faydalarından daha çok pay alınması ve turizmin çeşitlendirilmesi gibi hedefler içermektedir (Dinçer ve Cetin, 2015:186).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma döneminde hedeflenen politikalar şu şekilde sıralanabilir (DPT, 1989:162):

- Doğal ve kültürel varlıkların sürdürülebilirliğinin korumak,
- Doğal sermayeyi korumak,

- Tanıtma ve pazarlama faaliyetlerini geliştirmek,
- Turizm sektöründe hizmet kalitesini artırmak için sertifikasyon eğitimine geçiş yapmak,
- Turist rehberliği mesleği etkinliklerini artırmak için Rehberler Birliği Yasası çıkarmak.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, önceki kalkınma planlarından farklı olarak, turizm sektörü ile ilgili hukuki ve yasal düzenlemeler yapılması istenmiştir. Bu kapsam da Teşkilat Kanunu çıkarılması, Türkiye Turistik Otelciler ve İşletmecileri Birliği Yasası çıkarılması, Deniz Turizmi Birliği Yasası çıkarılması, Pansiyon İşletmeleri ve Türkiye Pansiyon İşletmecileri Birliği Yasası ve Rehberler Birliği Yasası çıkarılması Yedinci Kalkınma Planlarının hedefleri arasında yer almıştır (Tuncel, 2019:63).

3.4.2.3.8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001 - 2005)

Türkiye’de turizm alanında önemli ilerlemelerin kaydedildiği dönem, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemidir. Bu dönemde, turizm gelirleri ve turist sayısında ciddi anlamda artış yaşanmıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen turizm alanında yeniliklere ihtiyaç duyulmuştur (Sözen, 2007:67).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma döneminde hedeflenen politikalar şu şekilde sıralanabilir (DPT, 2000:167):

- Türkiye’nin dünya ülkeleri arasında turizm geliri payını artırmak,
- Tarihi mekân ve fiziksel çevreyi korumak,
- İşgücü kalitesini artırmak,
- Turizm teşvikleri konusunda hava ulaştırmasına ve kalite iyileştirilmesine ağırlık vermek.

Bu dönem sonunda turizm gelirlerinin ekonomi içindeki payı ve ülkeye gelen turist sayısı artmıştır.

3.4.2.3.9. Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)

2000’li yıllarda Türkiye turizm gelirleri açısından dünya ülkeleri arasında ilk on sırada yer almıştır. Bu dönemde, turizm yatırımlarına verilen önem turizm sektörünün ekonomideki payını artırmıştır (Dilek ve Dilek, 2017:1103).

Diğer planlardan farklı olarak 2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planında, ekonomik büyüme ve sosyal kalkınmanın gerçekleşebilmesi için rekabet gücü, işsizlik ve hizmet kalitesi gibi konulara ağırlık verilmiştir. Yedi yılı kapsayan bu

kalkınma planıyla turizm geliri artmış ve Türkiye en çok turist kabul eden ülkeler arasında ön sıralarda yer almıştır. Ayrıca söz konusu dönemde, kitle turizmine olan ilgi artmış ve ilk defa kültür mirasının afet riskine karşı korunmasından bahsedilmiştir (Tuncel, 2019:64).

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, katma değeri yüksek hizmetlerin sunulması, kırsal kalkınma aracı olarak turizm sektörünün kullanılması, alt yapının iyileştirilmesi, turizm de fiyatların ve kalitenin artırılması, bölgesel gelir adaleti konusunda turizmi bir araç olarak kullanılması, turizm de ürün çeşitlendirilmesi gibi politikaları içermektedir (Sözen, 2007:67).

3.4.2.3.10. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014 - 2018)

Onuncu Kalkınma Planı, turizm ürünlerinin çeşitlenmesi ve turizmin bölgesel kalkınma aracı olarak kullanılması hususunda önemli hedefler içermektedir. Onuncu Kalkınma Planına kadar hazırlanan tüm kalkınma planları, turizm sektöründe gelişmeler yaratmıştır. Ancak yine de turist başına düşen gelir sayısında istenilen düzeye ulaşamamıştır (Tuncel, 2019:65).

Onuncu Kalkınma planı sonrası, artan turist ve turizm gelirlerine rağmen turist başına düşen gelir oranında artış yaşanmaması endişe yaratmıştır. Bu sebeple sürdürülebilir turizm için “yeşil büyüme”, “eko-verimlilik” gibi kavramlardan bahsedilmiştir. Ayrıca tanıtım etkinliklerinin daha etkin olması gerektiği vurgulanmıştır (Dinçer ve Cetin, 2015:188).

Onuncu Kalkınma Planı kapsamında hedeflenen politikalar şu şekilde sıralanabilir (DPT, 2013:113):

- Turizm türleri Varış Noktası Yönetimi kapsamında bir bütün olarak ele alınmalı ve projeler hazırlamak,
- Halkın özellikle turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerde turizm hakkında kararlara sahip olması,
- Turizm sektöründe nitelikli iş gücünü artırmak,
- Turizmde öncelikli bölgeleri tespit etmek,
- Sürdürülebilir turizm hakkında çalışmalar yapmak,
- Turizm kapsamında çevreye duyarlı bir anlayış geliştirerek turizmin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak.

3.4.2.3.11. On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023)

On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, sağlık turizmi önemli bir yere sahiptir. Bu planda Türkiye'nin özellikle sağlık turizmi alanında ve ülke ekonomisine en çok gelir getiren turizm türlerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Diğer kalkınma planlarında farklı olarak, On Birinci Kalkınma Planında kitle turizmi yerine destinasyon bazlı tanıtımlara öncelik verilmiştir (Batuhan, 2020:81).

On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında hedeflenen politikalar şu şekilde sıralanabilir (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019:100):

- Turizm sektörüne yatırım ve tanıtımın artırılması için Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansını kurmak,

- Artan turist sayısını karşılayabilmek için yatak kapasitesini artırmak,

- Elde bulunan kaynakları geliştirmek ve güçlendirilmek

- Uzak Doğu ülkeleri başta olmak üzere, yükselen pazar konumundaki dünya ülkelerinden yeni kaynak pazarları oluşturmak,

- Konaklama sürelerini uzatmak ve turizmi tüm yıla yaymak için sağlık turizminde yatırım ve tanıtım faaliyetlerini artırmak,

- Turizm bölgelerindeki içme suyu, kanalizasyon, katı atık bertaraf ve atık su arıtma altyapı yatırımları gerçekleştirmek,

- Turizm sektörü üzerinde iklim değişikliği etkilerinin araştırılması için çalışmalar yapmak,

- Turizm tesislerini sürdürülebilir turizm anlayışı kapsamında artırılmak ve niteliklerini geliştirilmek.

Onuncu Kalkınma Planı döneminde yaşanan 15 Temmuz Darbesi Girişimi ve siyasi olaylar nedeniyle hedeflenen gelire ulaşılamamıştır. Ancak On Birinci Kalkınma Planı döneminde turizm gelirlerinde, dalgalanmalar yaşansa da istenilen düzeye ulaşılmıştır. Turizm gelirlerindeki bu dalgalanmalar, ilerleyen zamanlarda da devam etmiş ve yapılan revizyonlarla turist sayısı ve turizm gelirlerindeki hedefler değiştirilmiştir (Batuhan, 2020:82).

Planlı dönem öncesinde turizm sektöründe yaşanan gelişmeler sınırlı sayıdadır. Bu dönemde resmi bir planlama yapılmaması, turizmin uzun vadeli bir gelişimi yakalayabilmesine engel olmuştur. Planlı dönemdeki beş yıllık kalkınma planlarının hepsi turizm sektörünün hedeflerini, ilke ve araçlarını kapsamaktadır. Bu nedenle planlı dönemden günümüze kadar turizm sektörü oldukça gelişmiştir. Ancak kalkınma planlarında faaliyetler arasında entegrasyon sağlanamamıştır. Yani fiziki planlamalar, turizm planlarıyla bağlantısız hazırlanmıştır. Alt ve üst yapı arasında uyumsuzluklar

ortaya çıkmıştır. Ayrıca planlarda zamanlama, prensip ve bölgeler hakkında detaylı bilgiler yer almamıştır (Batuhan, 2020:79).

Planların başlangıcında turizm tanıtımları kamunun görevi olarak görülmüştür. Yani turizm politik bir yapıya bürünmüştür. Son dönem planlarında ise tanıtım faaliyetlerinin sadece kamunun değil özel sektörün de görevi olduğu benimsenmiştir. Bu da son dönem planlarının daha etkin olmasını sağlamıştır.

Kalkınma planları genel olarak incelendiğinde, bu planların turizm sektörü için uzun vadeli çözüm arayışları içinde oldukları görülmektedir. Hazırlanan ilk kalkınma planlarında kitle (deniz, kum ve güneş) ve kıyı turizminin geliştirilmesine önem verilmesi, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerin turizm alanında geri kalmasına neden olmuştur. Yani ülkenin turizm talebinin karşılanması için kitle ve kıyı turizminin var olduğu bölgeler önemli hale gelmiştir. Ancak dünyadaki gelişmelere bağlı olarak tüketici tercihlerinde değişiklikler yaşanmıştır. Bu nedenle 1990'lı yıllara gelindiğinde kış, av ve su sporları gibi turizm türleri için politikalar geliştirilmiştir. Böylelikle doğu bölgeleri de turizm alanında gelişmeye başlamıştır. Bu kapsamda kalkınma planlarında turizm sektörü için hazırlanan hedeflere ulaşılabilmektedir. Ancak turizmin gelişiminin sürdürülebilirliği hakkında ne derece etkin olduğu tartışma konusu olmuştur.

3.5. Covid-19 Salgınının Turizm Sektörüne Etkisi

İnsanoğlu yüzyıllardır birçok salgın hastalıkla mücadele etmiştir. Tüm bu salgınlar yarattığı ekonomik, siyasal ve demografik etkileri sayesinde dünyanın yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Bazı devletlerin yok olmasına, bazı devletlerin de kurulmasına vesile olmuşlardır. Korona virüs de bu hastalıklar gibi dünyayı etkisi altına alan bir salgın hastalık konumundadır (Alaadinoglu ve Rol, 2020:235).

İlk defa Çin'in Wuhan kentinde 2019 yılı Aralık ayında hayvan pazarında görülen Korona virüs 11 Şubat 2020 tarihinde Covid-19 adıyla açıklanmıştır. Etkisi tüm dünyayı saran ve küresel salgın haline gelen korona virüs sebebiyle 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü "pandemi" ilan etmiştir. Çin'de başlayan salgın önce Uzak doğu ülkelerine daha sonra diğer Asya ve Avrupa ülkelerine sıçramıştır (Demir vd., 2020:81).

Türkiye'de 11 Mart tarihinde ilk korona virüs vakasının görülmesiyle birlikte eğitim sisteminde, ekonomide ve insanlar üzerinde fiziksel ve psikolojik etki meydana gelmiştir. Bu etkiler beraberinde çeşitli kısıtlamalar ve önlemler getirmiştir (Üstün ve Özçiftçi, 2020:149).

Covid- 19 salgınıyla birlikte ülkeler ekonomik açıdan olumsuz etkilenmişlerdir. Diğer salgınlardan farklı kılan özellikleri şu şekilde sıralanabilir (Fernandes, 2020:5):

- Küresel pandemi olması,
- Sadece orta ve düşük gelirli ülkelerde yoğunlaşmamış olması,
- Faiz oranlarının dünya çapında düşük olduğu yılda ortaya çıkması,
- Arz ve talep üzerinde şiddetli etkiler yaratmıştır.

Tüm sektörler Covid-19 pandemisinden olumlu veya olumsuz bir şekilde etkilenmişlerdir. Olumlu etkilenen sektörler hijyenik ürünler ve maske üretim firmalarıdır. Bunun nedeni söz konusu dönemde hijyen hayati bir önem taşımıştır. Birçok sektör de iflasın eşiğine gelmiştir. Bu sektörler arasında pandemiden en fazla zarar gören sektör hizmet sektörüdür. Hizmet sektöründe yer alan turizm sektörü de Covid-19 pandemisi kısıtlamalarından olumsuz etkilenmiştir (Miguel ve Mobarak, 2021:32). Özellikle ekonomik açıdan turizme bağlı olan ülkelerde Covid-19 salgını büyük ekonomik etkilere yol açmıştır. Turizme dolaylı olarak bağımlı sektörlerin var olduğu dikkate alınır, çarpan etkisiyle bu bağımlı sektörlerde de salgının çok şiddetli hissedilmektedir. 2020 yılında, tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs salgınından turizm sektörü ciddi oranda etkilenmiştir. Korona virüsün yayılmasını önleme amacıyla alınan seyahat kısıtlamaları, sınır kapılarının kapatılması ve sokağa çıkma yasağı uygulamaları turizmi olumsuz şekilde etkileyerek turizm gelirlerinde sert düşümlere neden olmuştur (Büyük ve Can, 2020:314).

Salgın döneminde alınan birçok kısıtlamanın yanı sıra özellikle sınır kapılarının kapatılması, seyahat yasakları ve sosyal mesafenin korunması en etkili kısıtlamalardandır. Bu açıdan bakıldığında seyahat yasağı olmasa bile insanlar seyahatlerde sağlık faktörüne önem verecekleri için, salgının turizm üzerindeki olumsuz etkileri, gündemin ana konularından biri haline gelmiştir (Atay, 2020:169).

Etkileri çok ciddi boyuta ulaşan Covid-19 nedeniyle ülkeler arası uçuş izinleri iptal edilmiştir. Bu ülkeler arasında bulunan Türkiye, seyahat kısıtlamalarına ek olarak sınır kapılarını da kapatmıştır. Sadece yurtdışına değil, yurt içinde de bazı şehirlere giriş çıkış yasakları koyulmuştur. Bu gibi durumlar hiç şüphesiz ülkelerin ekonomik açıdan dengelerinin bozulmasına neden olmuş ve turizm gibi emek yoğun sektörler bu salgından olumsuz bir şekilde etkilenmişlerdir (Kıvılcım, 2020:21).

Ülkelerin uyguladığı seyahat kısıtlamaları gibi tedbirler Tablo 4’de görüldüğü üzere ülkeye gelen yabancı ziyaretçi sayısının azalmasına yol açmıştır. Veriler incelendiğinde 2020 yılında 2019 yılına göre yabancı ziyaretçi sayısı %77.97 azalmıştır.

Azalışın en fazla görüldüğü dönem ise salgının en etkili olduğu Nisan ve Mayıs ayları olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçilerin yıllara ve aylara göre dağılımı (URL-2, 2021).

Aylar	2018	2019	2020
Ocak	1 461 570	1 539 496	1 787 435
Şubat	1 527 070	1 670 238	1 733 112
Mart	2 139 766	2 232 358	718 097
Nisan	2 655 561	3 293 176	24 238
Mayıs	3 678 440	4 022 254	29 829
Haziran	4 505 594	5 318 984	214 768
Temmuz	5 671 801	6 617 380	932 927
Ağustos	5 383 332	6 307 508	1 814 701
Eylül	4 792 818	5 426 818	2 203 482
Ekim	3 755 467	4 291 574	1 742 303
Kasım	1 966 277	2 190 622	
Aralık	1 950 705	2 147 878	
Toplam	39 566 327	45 058 286	11 200 892

Covid-19 pandemisi büyüklüğe bağlı olmaksızın hizmet sektörü başta olmak üzere birçok sektörü olumsuz etkilemiştir. Ancak bu sektörlerden, turizm sektörü emek yoğun ve talep yönlü bir sektör olması sebebiyle pandemi sürecinden diğer sektörlerden daha fazla etkilenmektedir. Emek yoğun sektör olması bakımından yaş, meslek ve gelir özelliklerini bakılmaksızın her kesime istihdam yaratması turizm sektörünün istihdam açısından önemini ortaya koymaktadır (Erol, 2020:39).

Yapılan her turizm faaliyeti ek iş meydana getirmektedir. Yani tarım, yiyecek içecek, ulaştırma ve el sanatları gibi sektörlerde çarpan etkisi yaratan turizm sektörü için Covid-19 salgını önemli bir krizdir. Salgının etkisiyle birçok insan, maaşlarda azalma ve istihdam kaybı gibi durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan istihdam kaybı ise ülkenin GSYH'sini olumsuz etkilemektedir (Erol, 2020:40).

Sonuç olarak geçmişten bugüne tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm sektöründe sürekli gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle bölgesel kalkınma üzerinde ki etkisi göz önüne alındığında kalkınma planlarında turizm sektörüne büyük önem verildiği görülmektedir. Ancak 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgını tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de ciddi olumsuz etkiler yaratmıştır. Türkiye ekonomisi makroekonomik açıdan durgunluğa girmiştir. Bu durgunluğun az da olsa ortadan kaldırılabilmesi için ön planda olan turizm sektörü, kısıtlamalar nedeniyle ekonomiye katkı sağlayamamıştır.

4. ERZURUM İLİNİN YEREL KALKINMASINDA TURİZMİN ROLÜ: ALAN ARAŞTIRMASI

4.1. Erzurum İlinin Tarihi

Doğu Anadolu Bölgesinin kuzeyinde yer alan Erzurum ili, M.Ö.4000’li yıllara kadar uzanan bir geçmişe sahiptir ve ilin ilk adı Theodosiopolis’tir. Ermeniler, bu şehir için Karin ve Karnoi-Kalak adlarını kullanırken; Türkler, Karun-ili adını kullanmışlardır. Selçuklular tarafından Erzen’in (Karaz) işgal edilmesinden sonra şehre Erzen denilmeye başlanmıştır. Daha sonra ilin Türk hâkimiyetine girmesiyle birlikte Anadolu’ya ait olduğunu belirtmek amacıyla “Rum” kelimesi eklenmiştir. Böylelikle şehir Erzenü’r Rum olarak anılmış ve “Arzanur Rum, Arzurum” gibi isimlerden sonra Erzurum ismini almıştır (Gündoğdu, 2018:178). Birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Erzurum’a, M.Ö. 2000’li yıllarda Demir Çağı olarak adlandırılan dönemde, Diauehi Krallığı Hatti ve Haldilerin yerleştiği bilinmektedir. Bu uygarlıklardan sonra İskitler, Subariler, Sprianlar ve Urartular bölgede yaşamaya başlamışlardır. Ancak son yıllarda İç Kale’de yapılan kazılar sonucunda Urartulardan daha çok Roma, Bizans ve Türk dönemlerine ait bulgular elde edilmiştir. M.Ö. VI. yüzyılın başlarında Van’da hüküm süremeyen Urartu Krallığının ortadan kaldırılmasıyla, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar Erzurum bölgesinde hüküm sürmeye başlamışlardır (Gündoğdu, 2018:179).

Erzurum, coğrafi konumu ve ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı Doğu Roma (Bizans) ve İslam devletleri arasında süren mücadeleler içerisinde yüzyıllar boyunca yer almıştır. Yapılan tüm mücadelelere rağmen şehir M.S. 395 yılında Doğu Roma (Bizans) hâkimiyeti altına girmiştir. Bu hâkimiyet 1071 yılında yapılan Malazgirt Zaferine kadar devam etmiştir. 1048 yılında Selçuklu Ordusunun Pasinler’de (Hasankale) kazandığı savaşla birlikte şehir tahribata uğramıştır. Bu sayede bölgede Bizans hâkimiyeti sona ermiş ve Türk hâkimiyeti 1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra Saltuklularla birlikte başlamıştır (Pehlivan, 2013:388).

Saltukluların Süleyman Şah tarafından ortadan kaldırılmasıyla, Erzurum Tuğrul Şah önderliğindeki Selçukoğullarına bırakılmıştır. Bu bağlamda merkezi Konya olan Anadolu Selçuklulara bağlı olarak Erzurum kolu kurulmuştur. Erzurum böylelikle devletin merkezi konumu haline gelmiştir. Tuğrul Şah’ın ölümüyle iktidara oğlu Rükneddin Cihan Şah geçmiştir. 1230’da Rükneddin Cihan Şah ve Alaeddin Keykubad arasında yaşanan Yassı Çimen savaşıyla Erzurum, Alaeddin Keykubad’ın topraklarının

arasına katılmış ve Konya Selçuklu devletinin vilayeti haline gelmiştir. Moğol istilası sonrası Selçuklu devleti Moğolların egemenliğine girmiştir. Bu nedenle 1450 yıllarından sonra Erzurum büyük tahribata uğramış ve bölgede yaşayan halk göç etmek zorunda kalmıştır (Çolakoğlu, 2014:32).

Erzurum, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde yapılan Çaldıran seferiyle Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Erzurum Beylerbeyi kurulmuştur. Böylelikle Erzurum stratejik bir öneme sahip olmuştur. 1828-1829 yılları arasında Osmanlı Rus savaşı meydana gelmiştir. Bu savaşla birlikte Erzurum, Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Ancak 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşmasıyla Erzurum, Osmanlılara geri verilmiştir. İl, Osmanlı Rus savaşından sonra sosyo-ekonomik açıdan olumsuz etkilenmiştir. Uzun yıllar devam eden bu olumsuz etki uluslararası ticaretin gelişmesiyle ortadan kaldırılmıştır. Ruslarla yaşanan bu anlaşmazlıklar nedeniyle şehrin korunmasını sağlamak amacıyla savunma hatları inşa edilmiştir. İnşa edilen savunma hatlarına rağmen 1916 yılında tekrar Rusların eline düşen Erzurum, Rusların bölgede çekilmesi üzerine Ermenilere teslim olmuştur. 1918 yılında Kazım Karabekir ve ordusu tarafından Erzurum Ermenilerin elinden kurtarılmıştır (Zaman vd., 2018:584).

Milli mücadele döneminin önemli şehirlerinden biri olan Erzurum'da, 3 Temmuz 1919 yılında Mustafa Kemal Atatürk tarafından kongre çalışmaları başlatılmıştır. Vatanın kurtuluşunun hedeflendiği bu kongre, milli mücadele rotasının çizilmesinde Erzurum'un önemini bir kez daha ortaya koymuştur (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

Doğu Roma ile başlayıp Selçuklular ve Osmanlılarla günümüze kadar gelen Erzurum, Palandöken dağının eteklerinde kurulan Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerindedir. Bu nedenle tarihi açıdan önemli şehirlerimiz arasında yer almaktadır (İnbaşı vd., 2014:6).

Erzurum ili Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olması ve gelişmeye müsait konumu nedeniyle Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinden ayrı bir avantaja sahiptir. Bu avantaj, bölge ekonomisi üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Sahip olduğu doğal ve kültürel varlıklar bölgenin turizm sektörü aracılığıyla ekonomik kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle bacasız sanayi olarak adlandırılan turizm sektörü, bölgenin kalkınmasında öncelikli bir ekonomik kaynak olarak görülmektedir. Özellikle kış turizm bakımından önemli ve öncelikli kayak alanlarına sahip olan il uluslararası bir öneme sahiptir.

4.2. Erzurum İlinin Coğrafi Özellikleri

Doğu Anadolu bölgesinin kuzey bölümünde yer alan Erzurum, 40° 14' 15" ve 42° 33' 35" doğu boylamları ve 40° 54' 57" ve 39° 06' 10" kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1959 metre yükseklikte olup Erzurum, kuzeyde Dumlulu, güneyde ise Palandöken dağları ile çevrilmiştir. Kuzeyinde Artvin, Rize, güneyinde Bingöl ve Muş, batısında Erzincan, doğusunda Ağrı, Kars ve Ardahan illeri ile komşudur. Sınırı olan iller; Ağrı, Ardahan, Artvin, Bayburt, Bingöl, Erzincan, Kars, Muş ve Rize'dir. Erzurum ili 20 ilçeden oluşmaktadır. Bu ilçeler; Yakutiye, Palandöken, Aziziye, Hınıs, Tekman, Horasan, Oltu, Karayazı, Karaçoban, Aşkale, Şenkaya, Tortum, Oltu, Çat, Köprüköy, İspir, Pasinler, Olur, Narman, Uzundere ve Pazaryolu'dur (Dengiz vd., 2019:137).

25066 km² yüz ölçümüne sahip olan Erzurum, Türkiye'nin en büyük yüz ölçümüne sahip illerinden birisidir. İl yeryüzü şekilleri bakımından incelendiğinde genel olarak yüksek arazilerin var olduğu görülmektedir. Bu arazilerin %63.7 si dağ, %4 ova, %12.2 yayla ve %20'si platolardan oluşmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.3. Erzurum İlinin İklimi ve Bitki Örtüsü

Erzurum ili, sahip olduğu yükseltiye bağlı olarak sert karasal iklime sahiptir. Düzensiz yağış rejimine sahip bölgenin en yağışlı mevsimi ilkbahar mevsiminin sonu, yaz mevsiminin başlangıcıdır. En kurak mevsimi ise kış mevsimidir. Yılın ortalama 150 günü kar yağışı görülmektedir Türkiye genelinde yaz aylarında en düşük sıcaklıklar Erzurum'da görülmektedir. Erzurum dağ çayır ve iğne yapraklı ormanlar bitki örtüsüne sahiptir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021a).

Erzurum'un sahip olduğu yüz ölçümünün % 68'i çayır ve meralardan oluşurken, % 9'u orman ve fundalıklarından oluşmaktadır. Yaz yağışlarına bağlı olarak bitki örtüsü genellikle Alpin Çayır ve iğne yapraklı ormanlar bitki örtüsü görülmektedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021b).

4.4. Erzurum İlinin Demografik Yapısı

Erzurum ilinde göçün temel nedenleri iklim koşullarının sert olması ve tarım ürünleri üretiminin sınırlı olmasıdır. Ayrıca ilde yaşayan insanlar daha iyi düzeyde eğitim, sağlık ve iş olanaklarını elde etmek amacıyla göç etmektedirler. Verilen bu göçlerde ilin nüfus oranında azalışa neden olmaktadır. 2020 yılı adrese dayalı nüfus kayıt sisteminden elde edilen verilere göre, Erzurum ilinin 2020 yılı toplam nüfusu

758279'dur. Bu nüfusun %49.94'ü erkek, %50.06'sı ise kadındır (Kudaka, 2015:19). Tablo 5'de yer alan verilere göre Erzurum ilinin 2011 yılından itibaren toplam nüfus oranı sürekli azalma eğilimindedir.

Bir ülkede eğitim, ekonominin ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirmektedir. Bu nedenle eğitim durumu, bölgelerin gelişmişliği üzerinde önemli rol oynamaktadır. Tablo 5'de yer alan veriler incelendiğinde Erzurum ilinde okuryazarlık oranının %90.59 olduğu görülmektedir. Ülke genelinde ilkokul düzeyi eğitimin son 20-25 yılda yükselmesi Erzurum ilinde de okuma yazma oranının yükselmesine neden olmuştur. Tablo 5'de okuma yazma bilen kadın nüfusunun belirtilen yıllar itibariyle yükseldiği görülmektedir. Bunun temel nedeni son yıllarda kız çocuklarının okullaşma oranının artmasıdır.

Tablo 5. Erzurum ili 2011-2020 yılları nüfus verileri (URL-2, 2021).

Yıllar	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam Nüfus	Okuma Yazma Bilen Erkek	Okuma Yazma Bilen Kadın	Okuma Yazma Bilen Toplam
2011	393081	387766	780847	325887	288918	614805
2012	391290	386905	778195	328293	293930	622223
2013	384015	382714	776729	323031	292983	616014
2014	384356	378964	763320	327297	292869	620166
2015	382163	380158	762321	328160	298426	626586
2016	381138	380883	762021	328415	301584	629999
2017	379277	381249	760476	327457	304173	631630
2018	383435	384413	767848	332542	309053	641595
2019	379893	382169	762062	330620	309486	640106
2020	378661	379618	758279	331272	309914	641186

Erzurum ilinin sahip olduğu nüfusun büyük bir kısmı, Palandöken Dağı'nın kuzey bölümünde yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu km²'ye 30 kişi düşen il, Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip illeri arasındadır. Ancak mevcut nüfus hareketleri incelendiğinde 2020 yılında nüfusun azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Genel olarak ele alındığında Erzurum ili Doğu Anadolu bölgesi illeri içinde üçüncü sırada yer almaktadır (Tuik, 2020).

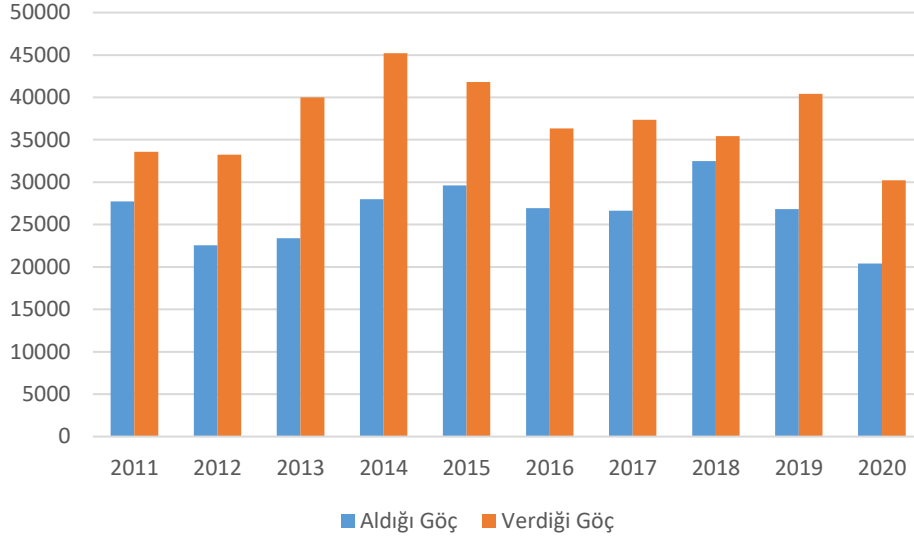
Türkiye İstatistik Kurumu üzerinden doğrudan Erzurum ilinin iktisadi faaliyet kollarına göre istihdam edilen nüfus verileri elde edilemediği için Tablo 6'da TRA1 bölgesi (Erzurum, Erzincan, Bayburt) verileri bir araya getirilmiştir. Tablo incelendiğinde, 2016 yılına kadar nüfusun büyük bir kısmını tarım sektörünün istihdam ettiği görülmektedir. 2018 yılında nüfusun %52'sini, 2019 yılında %52.8'ini, 2020 yılında ise nüfusun %53'ünü hizmet sektörü istihdam etmiştir. İktisadi faaliyet kollarına

göre istihdam edilen nüfus oranları genel olarak değerlendirildiğinde, birinci sırada tarım, ikinci sırada hizmet, üçüncü sırada ise sanayi sektörünün yer aldığı görülmektedir.

Tablo 6. TRA1 Bölgesi 2009-2020 yılları iktisadi faaliyet kollarına göre istihdam edilen nüfus (15 yaş ve üzeri) (URL-2, 2021).

Yıllar	Bölge Kodu	Bölge Adı	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmet (%)
2009	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	54.0	8.3	37.6
2010	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	56.5	7.9	35.6
2011	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	48.5	112.6	38.7
2012	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	41.8	12.1	46.4
2013	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	44.4	11.2	44.4
2014	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	50.8	11.9	37.3
2015	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	51.7	11.0	37.4
2016	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	45.8	10.7	43.5
2017	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	40.2	12.9	46.9
2018	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	35.6	11.6	52.8
2019	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	32.0	9.7	58.3
2020	TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	35.3	11.7	53.0

Erzurum ilinin demografik yapısını incelerken dikkate alınması gereken diğer bir unsur göç kavramıdır. Erzurum ilinin 2011-2020 yılları arasında aldığı ve verdiği göç verileri grafiksel olarak Şekil 1’de sunulmuştur. Şekil incelendiğinde, belirtilen yıllar itibariyle ilin verdiği göçün, aldığı göçten fazla olduğu net bir şekilde görülmektedir. Erzurum ilinde verilen göç oranının fazla olmasının temel nedeni bölgenin istihdam oranındaki azalma, tarım ve toprak arazilerinin yetersiz olması, diğer illerin iş olanakları açısından daha cazip olması, insanların yaşam standartlarını yükseltme isteği, sağlık ve eğitim hizmetlerinin yetersiz olması olarak sıralanabilir.

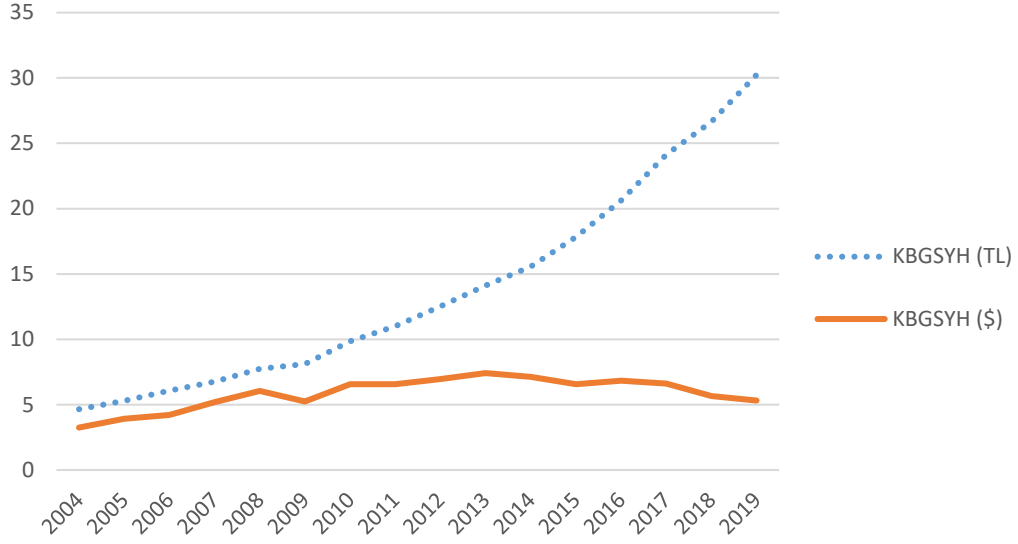

Şekil 1. Erzurum ilinin 2011-2020 yılları arası aldığı ve verdiği göç (URL-2,2021).

4.5. Erzurum İlinin Ekonomik Yapısı

Erzurum ilinin ekonomik yapısı ele alındığında ana gelir kaynaklarının, hayvancılık, tarım ve turizm sektörü olduğu görülmektedir. Tarımda çalışanların toplam istihdama oranı ise yüksektir. Tarımsal üretimler genellikle bitkisel ve hayvansal ürünlerden oluşmaktadır. Diğer illere göre yıllık nüfus artış oranı, şehirleşme, kişi başına gayri safi yurt içi hâsıla oranı ve sanayi iş kolunda çalışanların toplam istihdama oranı oldukça düşüktür.

Şekil 2’de 2004-2019 yılları arasında Erzurum ilinin KBGSYH değeri TL ve \$ cinsinden verilmiştir. 2004 yılından 2019 yılına kadar TL cinsinden KBGSYH Hasıla değeri sürekli artış gösterirken, ABD Doları cinsinden KBGSYH değeri ise 2004 yılından 2008 yılına kadar istikrarlı bir şekilde artış göstermiş ancak 2009 yılında 5244 dolara düşmüştür. 2010 yılında tekrar artış eğilimine giren bu oran 2019 yılına kadar dalgalanma yaşanmıştır. 2019 yılında tekrar azalmış ve 5324 değerine ulaşmıştır. TL cinsinden KBGSYH değeri belirtilen yıllar itibariyle sürekli artış gösterirken, ABD doları cinsinden KBGSYH azalma eğilimindedir.

Şekil 2. Erzurum ili 2004-2019 yılları arası KBGSYH değeri (URL-2, 2021).

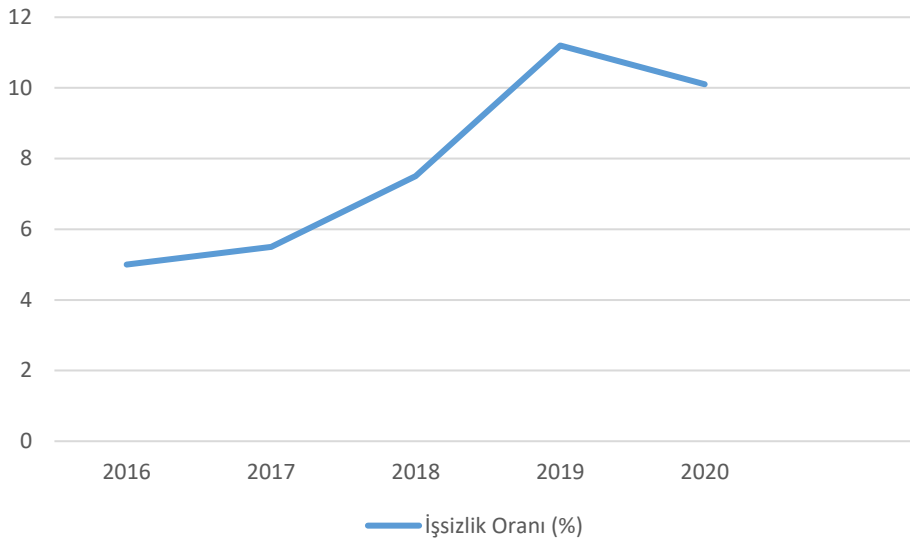
Tablo 7’de verilen veriler incelendiğinde GSYH’da yıllar içerisinde artış meydana geldiği görülmektedir. 2010 yılında 7604229 TL olan GSYH oranı, 2019 yılında 23128497 TL’ye ulaşmıştır. Tablo sektörel bazda ele alındığında en yüksek pay hizmetler sektörüne ait olduğu görülmektedir. En düşük paya sahip olan sanayi sektörü olsa da bu sektöründe payı belirtilen yıllar itibariyle sürekli artış göstermiştir.

Tablo 7. Erzurum ilinin iktisadi faaliyet kollarına göre cari fiyatlarla GSYH değerleri (URL-2, 2021).

Yıllar	Tarım (1000 TL)	Sanayi (1000 TL)	Hizmetler (1000 TL)	Gayri Safi Katma Değeri (1000 TL)	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (1000 TL)
2010	1348700	1073436	4269690	6691828	7604229
2011	1568370	1105672	4827898	7501940	8519350
2012	1759140	1401194	5462128	8622465	9759558
2013	1942837	1570965	6049104	9562906	10904837
2014	1979496	1749633	6810594	10539724	11909048
2015	2328157	2086197	7581254	11995607	13603805
2016	2150853	2775903	8942315	13869071	15722502
2017	2745002	3515307	10031820	16292130	18366265
2018	3290610	3150525	11816556	18257690	20366664
2019	4092957	2964803	13778079	20835838	23128497

Ekonomik yapının en önemli unsurlarından biri hiç şüphesiz işsizlik oranlarıdır. Ekonomide işsizlik oranının yüksek olması gelir kaybı anlamına gelmektedir. Bu nedenle işsizlik oranları önemli bir ekonomik gösterge olarak nitelendirilmektedir. Şekil 3’de Erzurum ilinin 2016-2020 yılları arası işsizlik oranları grafik şeklinde verilmiştir. Şekil incelendiğinde, ilin 2016 yılında %5 olan işsizlik oranı, 2017 yılında %5.5, 2018 yılında %7.5 ve 2019 yılında en yüksek seviyeyi görerek %11.2 oranına ulaştığı

görülmektedir. Yani işsizlik oranı belirtilen yıllar itibariyle sürekli artış göstermiştir. Ancak 2020 yılında %10.1'e düşmüştür.

Şekil 3. Erzurum ili 2016-2020 yılları arası işsizlik oranları (URL-2, 2021).

Nüfusun ekonomik faaliyetlere göre dağılımı incelendiğinde tarım, hayvancılık ve hizmet sektörünün ön sıralarda yer aldığı görülmektedir. Bu sektörler aşağıda detaylı bir şekilde incelenmiştir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.6. Erzurum İlinin Sektörel Yapısı

Erzurum ilinin ekonomik kalkınmasında tarım, sanayi ve hizmetler sektörü önemli bir yere sahiptir. İlin sektörel yapısı incelendiğinde tarım sektörünün, sulama yetersizliğinden dolayı verimliliği düşük bir sektör olduğu görülmektedir. İlin %63'ü çayır ve mera alanlarından oluşurken, %18'i tarım alanından oluşmaktadır. Sahip olunan iklim koşulları ve geleneksel tarım alışkanlığından dolayı tarla (tahıl ve bitkisel ürünler) ürünleri, diğer ürünlere kıyasla daha fazla üretilmektedir (Karaca vd., 2018: 137).

Tarla ürünleri üretimi arazi kullanımıyla yakın ilişki içerisindedir. Erzurum ilinin sahip olduğu tarım arazisinin %26'sı sulanabilir arazi, %5.2'si dik, %23.8'i orta, %14.1'i sarp, %5.9'u ise düz arazidir. Bu nedenle ilin tarla ürünleri üretimi sınırlıdır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021). Tablo 8'de verilen Erzurum ili 2020 tarla ürünleri verileri incelendiğinde, ilde buğday, patates, şekerpancarı, arpa ve çavdar ürünlerinin üretiminin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Özellikle patates ve çavdar ürünlerinin Türkiye üretimi içindeki payı göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Bu

ürünlerin üretiminin yüksek oranlarda olması maaşlı çalışan personel sayısını artırarak istihdam sorununun ortadan kaldırılmasına bir nebze katkı sağlamaktadır.

Bilindiği üzere ihracat gelirlerinin büyük bir kısmı tarımsal ürünlerin ihracatından elde edilmektedir. Bu nedenle tabloda verilen buğday, patates ve arpa gibi Türkiye üretimi içinde ki payı yüksek olan tarla ürünleri ihracat yoluyla Erzurum ilinde kişi başına düşen milli geliri artırmakta ve ülke ekonomisi için kaynak temin etmektedir.

Tablo 8. Erzurum ili 2020 tarla ürünleri (URL-2, 2021).

Ürün Adı	Türkiye Üretimi (Ton)	İl Üretimi (Ton)	Türkiye Üretimi İçindeki Payı (%)
Buğday	20 500 000	168 333	%0.82
Patates	5 200 248	88 397	%1.70
Şekerpancarı	23 025 738	83 460	%0.36
Arpa	8 300 000	57 2654	%0.69
Çavdar	295 681	12 852	%4.35
Toplam	71 362 848	422 957	%0.59

Erzurum ili Çoruh- Karasu, Aras-Van Gölü Havzası gibi tarım havzalarına sahiptir. İlin sahip olduğu, iklim, bitki örtüsü, toprak ve arazi yapısı özelliklerine bağlı olarak üretim konusunda çeşitlilik her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda tahıl üretimi kadar olmasa da meyve, sebze ve süs bitkileri üretimi ilin ekonomisi için önemli bir gelir kaynağıdır.

Tablo 9’da verilen Erzurum ili 2013-2017 tarım alanı kullanım verilerine göre, sahip olunan alanın %70’i tahıl ve bitkisel ürünler, %25’i sebze, %5’i ise meyve üretimi için kullanılmaktadır. Bölgede sebze ve meyve ürünlerinde alanın yeterli olmamasından dolayı pazara yönelik bir üretim bulunmamaktadır. İlin sahip olduğu iklim koşulları, geleneksel dikim sistemleri, yetersiz işletme sayısı meyve sebze üretiminde Türkiye ortalamasının altında kalmasına neden olmaktadır. Ancak mikroklima özelliğine sahip birçok ilçede elma, armut, ceviz, kızılcık, kiraz meyveleri üretimi yaygındır. Özellikle uzun süre muhafaza edilebilen kızılcık ürününden elde edilen marmelat ve pestil yapımının yaygın olması, bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler bölge ekonomisi üzerinde oldukça önemli rol oynamaktadır.

Tablo 9. Erzurum ili 2013-2017 tarım alanları kullanımı (dekar) (URL-2, 2021).

Yıllar	Toplam Alan	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekili Alanı	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Nadas Alanı	Sebze Bahçe Alanı	Meyve, İçecek ve Baharat Bitkileri Alanları	Süs Bitkileri Alanı
2013	3586846	2553074	1008485	9591	15676	20
2014	3588873	2477241	1086739	8849	16024	20
2015	3477169	2400641	1051784	8764	15963	17
2016	3467066	2368873	1070891	9588	17697	17
2017	3397108	2369933	1000415	9407	17336	17

Erzurum ilinin sahip olduğu geniş tarımsal alanlar, yüksek rakım, çayır ve mera alanlarının fazla olması, zengin doğal kaynaklar, tarım sektörü için önemli bir avantajdır. Temiz su kaynakları (aqua kültür), kimyasal ilaç ve gübre kullanımının az olması, organik tarıma elverişli toprakların varlığı gibi faktörler bölgenin organik tarım konusunda gelişmesine olanak sağlamaktadır. Ancak il, tarım sektöründe istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bunun nedeni tarım sektörünün zayıf yönlerinin fazla olmasıdır. Erzurum'da tarım sektörünün zayıf yönlerinin başında tarım arazilerinin parçalı olması, markalaşmamanın olmaması, pazar sıkıntısı, tarımla uğraşan organizasyonların ölçeklerin küçük olması, sermaye yetersizliği, eğitime dayalı bilgi eksikliği, tarımda yaşanan yeniliklerin çiftçiler tarafından geç benimsenmesi, finansman sorunu gelmektedir (Kudaka, 2012:8).

Tarım sektörü ilde en fazla istihdam sağlayan sektörlerden birisidir. Bu sektör İnsanların geçim kaynağı olarak görülmekte ve toplam istihdamın %51.7'sini karşılamaktadır (Karaca vd., 2018:138).

Erzurum ilinin diğer sektörleri incelendiğinde, sanayi sektörünün de bölge ekonomisi içindeki payının, istenilen düzeyde olmasa bile her geçen gün gelişme gösterdiği görülmektedir. Turizm sektörünün yarattığı istihdam, gelir ve ileri geri bağlantılar ile bölgenin kalkınması için hayati öneme sahiptir. Sanayi alanında birçok sektöre sahip olursa da ilin önde gelen sanayi sektörleri; gıda, kimya, plastik, madencilik ve taş ocağı, petrol ve tekstil ve metalik eşya sanayi'dir (Kudaka, 2011:14).

İlin sanayi sektörleri dağılımı ele alındığında, gıda ürünlerinin %26.19 oranla ilk sırada olduğu görülmektedir. İkinci sırada %13.53 oranla mobilya ürünleri, üçüncü sırada ise %10.54 oranla ağaç ve mantar ürünleri yer almaktadır. Bu sektörlerin istihdam oranları incelendiğinde, ilk sırada yer alan gıda ürünleri sektöründe istihdam oranının %33.29, metalik ve mineral ürünler sektöründe %22.25, madencilik ve taş ocağı sektöründe ise %12.15 olduğu görülmektedir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019).

Erzurum ili elektrik enerjisi üretiminde de uygun koşullara sahipken, az miktarda elektrik enerjisi üretmektedir. Tortum Hidroelektrik Santralinin geliştirilmesi bölgenin ekonomisine ciddi derecede katkı sağlayacaktır (Kudaka, 2011:15).

Hiç şüphesiz bir ilin ekonomik anlamda gelişmesi, eğitim, sağlık ve ulaşım hizmetlerinin kalitesine bağlıdır. Eğitim hizmetleri kalitesinin artırılması ile birlikte, eğitim-istihdam ilişkisi oluşmakta ve ilin işsizlik oranında gözle görülür azalma meydana gelmektedir. Sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılması ise, sağlık maliyetlerini azaltarak ilin ekonomisini olumlu yönde etkilemektedir. Tüm bu

hizmetlerin yanı sıra ulaşım hizmetleri de ekonomik kalkınma üzerinde birçok etki yaratmaktadır. Örneğin, bölgesel kalkınma üzerinde turizm sektörünün ciddi derecede etkili olduğu göz önüne alınırsa, ulaşım hizmetleri ne kadar kaliteli olursa, turizm sektörü de o kadar gelişme göstermektedir. İlin ulaşım alanında alternatif ulaşım hizmetlerine sahip olması ve bu alternatiflerin güvenilir olması Erzurum iline gelmek isteyen turistler için çekici bir faktördür. Bu açıdan bakıldığında bölgesel kalkınma üzerinde etkin olan ulaştırma ve turizm sektörü hizmet sektörü içerisinde ele alınmaktadır (Durgun, 2006:90).

Ulaştırma ve turizm, hizmetler sektörü içerisinde değerlendirilmektedir. Erzurum ili ulaşım açısından değerlendirildiğinde, 1688 km karayolu ve 200 km demir yolu kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. Ülkenin her yerinden ulaşım oldukça kolaydır. Hizmet sektörü içinde yer alan turizm açısından değerlendirildiğinde, inanç ve kültür turizminin yanı sıra kış turizminin, ilin çekiciliğini artırmakta ve bölgesel kalkınmanın dengeli bir şekilde gerçekleşmesine olanak sağlamaktadır (Karaca vd., 2018:93).

4.7. Erzurum İli Turizm Arz ve Talebi

Anadolu toprakları geçmişten günümüze, birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapmış tarih ve doğa müzelerindedir. Bu toprakların tarihinden nasibini almış olan Erzurum, geçmişten günümüze birçok medeniyete yerleşim yeri olmuştur. İlin ipek yolu güzergâhında olması nedeniyle şehir merkezinde kurulu birçok hana sahiptir. Bu nedenle yalnızca doğal güzellikleriyle değil, tarihi güzellikleriyle de önemli turizm arz kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır.

4.7.1. Erzurum İli Turizm Arz Kaynakları

Turizm arzı, bir bölgenin veya ülkenin belli koşullar altında sunduğu veya sattığı tüm turistik zenginlikler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, ekonomik açıdan ele alındığında, turizm arzı belli bir fiyat ve piyasada turizm tüketicilerine arz edilebilen mal ve hizmetler olarak tanımlanabilmektedir. Turizm arzı, turizm firmalarının, turistlere sundukları maddi ve manevi değerler olarak ele alınan bir kavramdır. Bu kavramı oluşturan unsurlar, turizme bağımlı ve turizmden bağımsız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Turizme bağımlı arz unsurları; konaklama merkezleri, pazarlama ve tanıtım kurumları (seyahat acentesi, tur operatörü), turizme destek veren kuruluşlar (bankalar, döviz büroları), ulaştırma kuruluşları (havaalanları vb.), doğrudan turizm ürünü üretilen kurumlardır. Turizmden bağımsız arz unsurları ise; deniz, kum,

güneş gibi doğal güzellikler, fuarlar, etkinlikler, yöresel giysi ve yemekler, tarihi yapılar ve alt yapılarıdır (Aydın ve Gencür, 2015:45).

İnsanları turizme yönlendiren birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerin bir kısmı içsel, bir kısmı dışsal faktörlerden oluşmaktadır. İçsel faktörler; iş, din, sağlık, eğitim, dinlenme gibi faktörlerdir. Bu faktörlerin yanı sıra insanları turizme iten tanıtım, reklam gibi faktörler ise dışsal faktörlerdir. Genel olarak turizme elverişli alanlarda yer alan bu faktörler, turistik çekiciler olarak da bilinmektedir. Bunlar dışında kentin coğrafi, tarihi ve kültürel varlıkları da turizm arzını etkileyen diğer önemli faktörlerdendir (Kahraman, 2014:164).

Turizmde çekicilik yaratan arz faktörlerini; bölgenin iklimi, kültür ve geleneksel yapısı, sahip olduğu doğal varlıkları, ulaşım ve konaklama imkânları, alt yapısı, tarihi ve sanatsal yapıları olarak ele almak mümkündür. Bunlara ilaveten turizm arzı eğlence, spor, gece hayatı gibi faktörleri içeren turistik bir üründür. Yani turistik ürün, bir turistin seyahat sırasında kullandığı hizmet ve deneyimleri içermektedir. Turistik ürünü oluşturan üç temel unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar şu şekilde sıralanabilir (Bahar ve Kozak, 2013:66):

- Turistik çekiciliğe sahip bölge veya ülkenin tarihi, kültürel ve sanatsal varlıkları,
- Turizm sektöründe hizmet veren otel, restoran, tesis ve acenteler,
- Ulaştırma ve taşımacılık işletmeleri.

Turizm sektörü geçmişten günümüze, hızla büyümekte olan bir sektördür. Bu büyüme turizmin çeşitlendirilmesine bağlı olarak istikrarlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Turizm çeşitlendirilmesi, turizm piyasasındaki birey veya işletmelerin, turizm piyasasındaki payını geliştirmek amacıyla farklı yöntemler kullanarak turizm arzını artırma ve çeşitlendirme yönündeki faaliyetleri içermektedir. Bu açıdan bakıldığında dünya üzerinde, doğa, kültür, kongre, inanç, termal, yayla, kış, deniz ve av turizmi gibi birçok turizm çeşidi mevcuttur.

Bu bilgiler doğrultusunda Erzurum ilinin turizme oldukça elverişli olduğu söylenebilir. Erzurum ili geçmişten bugüne çok dilli ve çok dinli yapıya sahip toplumlara ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait eserleri açısından tarihi ve kültürel zenginlikler taşımaktadır. Olağandışı mimari yapıya sahip birçok cami ve türbeye sahiptir. Tektonik kökenli havzaları sayesinde termal, mevcut kar kapasitesi sayesinde kış ve doğal güzellikleri sayesinde doğa turizminde gözde şehirlerdendir (Elmas vd., 2013:87). Erzurum iline ait turistik ürünleri oluşturan otel, restoran, tesis ve acenteler, doğal, tarihi ve kültürel arz verilerinden oluşan turizm varlıkları aşağıda alt başlıklar halinde incelenmiştir.

4.7.1.1. Erzurum İlinde Doğa Turizmi

Erzurum doğa turizmi bakımından zengin kaynaklara sahip bir şehirdir. Tortum Şelalesi ve Narman Peri Bacaları başta olmak üzere, pek çok akarsu ve göl gibi doğal güzelliklere sahiptir.

4.7.1.1.1. Tortum Şelalesi

Tortum Şelalesi, Erzurum ili Uzundere ilçesinin Çağlayan köyünde yer almaktadır. Türkiye'nin en yüksek şelalelerinden biri olan bu şelale, Tortum Gölünün Tev Vadisi'ndeki heyelan kütlelerini aşmasıyla yaşanan dökülme sonucu ortaya çıkmıştır. Bu şelalenin yüksekliği 50 metre, genişliği ise 21 metredir. Deniz seviyesinden 1000 metre yükseklikte olan Tortum Şelalesi, Kemerli Dağ'dan 1700'lü yıllarda ayrılan büyük heyelan parçasının Tev Vadi'sine yığılmasıyla meydana gelmiştir (Lahn, 1944:140).

Şelalenin ilkbahar döneminde artan su miktarı dev kazanı oluşturmuştur. Bu dev kazanına akan çığ gibi sular gökkuşağı oluşturmakta ve güneşli günlerde insanlara muhteşem bir manzara sunmaktadır. Bu sebeple Erzurum'a özellikle yaz aylarında gelen yerli ve yabancı turist sayısının büyük bir kısmı Tortum Şelalesini ziyaret etmektedir. Tortum Şelalesi doğal güzelliğinin yanı sıra bölgenin önemli bir ekonomik kaynağıdır. 1952-1960 yılları arasında Tortum Şelalesine hidroelektrik santrali yapılmış ve şelale Türkiye'nin elektrik arzını önemli derecede karşılamaktadır (Orhan ve Karahan, 2010:31).

4.7.1.1.2. Narman Peri Bacaları

Doğu Anadolu Bölgesinin ilginç yeryüzü şekillerine sahip olan Narman Peribacaları Türkiye'nin eşsiz jeolojik yapılardan biridir. "Kırmızı Periler Diyarı" olarak bilinen Narman Peri Bacaları, açık hava müzesi görünümüne sahip olması nedeniyle il genelinde en çok ilgi gören doğal yapılardandır (İskender, 2020:3526).

Konum olarak, Narman ilçesinin güneyinde yer alan bu yapı, rüzgâr ve yağmurların kumlu toprağı aşındırması sonucu oluşmuştur. Kırmızı kum taşlarına sahip olması nedeniyle Kapadokya'daki peri bacalarından farklıdır. Erzurum'un gözde mekânlarından birisi olan Narman Peri Bacaları ilin önemli turizm arz kaynaklarından. Yapımı devam eden tesislere sahip olan Narman Peri Bacaları, balon turu, bisiklet safarisi ve trekking faaliyetleri ile bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı turistlere peri bacalarını gökyüzünden görme imkânı sağlamaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.1.1.3. Narman Beş Göller

Farklı büyüklükte beş gölden oluşan Narman Beş Göller, Erzurum merkeze 121 km, Narman'a 25 km uzaklıktadır. Bakir bir alan olarak bilinen bölge, eşsiz bir doğal güzelliğe sahiptir. Özellikle kamp ve trekking faaliyetleri için uygun bir bölge olması nedeniyle yaz aylarında bölgeye turist akımı yaşanmaktadır. Göl çevresinde birçok yayla bulunmaktadır. Bu açıdan ele alındığında Beş Göller yürüyüş ve doğa manzaralı fotoğraf çekimi için oldukça elverişlidir (Türkiye Kültür Portalı, 2021).

4.7.1.1.4. İspir Yedigöller

Kaçkar Dağlarının ve Ovit Dağı zirvesi arasında bulunan İspir Yedigöller, kamp turizmi için oldukça önemli bir doğal varlıktır. Erzurum il merkezine 115 km uzaklıkta bulunan Yedigöller, farklı boyutlarda 11 gölden oluşmaktadır. Henüz çok fazla tanınmamış olmasıyla birlikte, dağcıların gözde mekânlarındandır. Sahip olduğu iklim ve doğal güzelliğiyle hayran bırakan İspir Yedigöller, kamp turizmi için de oldukça elverişlidir. Yedigöller'i ziyaret için haziran ve ağustos ayları en uygun zaman olsa bile, kış aylarında ziyaret etmek için de uygundur. Yağmurlu havalar da dâhil olmak üzere, gölün yansması her mevsimde etkileyici güzelliğe sahip olduğu için fotoğrafçıların gözde mekânlarındadır (İspir Kaymakamlığı, 2021).

4.7.1.1.5. Hınıs Kanyonu

Erzurum iline bağlı Hınıs ilçesinde bulunan Hınıs Kanyonu, tekne ve riviera tipi kanyon özelliğine sahiptir. Eşsiz bir doğa harikası olan bu kanyonda, 1734 yılında Alaaddin Bey tarafından inşa edilen Hınıs Ulu Cami (Dere Cami) bulunmaktadır. 7 km uzunluğunda olan kanyonun suyunun yüksek olması durumunda rafting ve dağcılık faaliyetleri için eşsiz güzellikler ve alternatifler yaratmaktadır. Ayrıca kanyonun içinden geçen hınıs çayı çevresi, farklı kuş türlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu yönüyle turistlerin ilgisini oldukça çekmektedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.1.1.6. Çoruh Nehri

Erzurum dağlarından Doğu Karadeniz'e, oradan da Gürcistan'a uzanan ve Karadeniz'e dökülen Çoruh Nehri, 390 km uzunluğa sahiptir. Çoruh Nehri dünyanın en derin ve en hızlı akan nehirlerindedir (Küçükbaşol, 2015:134).

Su sporlarının vazgeçilmez alanlarından biri olan Çoruh Nehri, turizm faaliyetleri kapsamında değerlendirilen önemli nehirlerindedir. Rafting ve kano gibi su spor

tutkunları için vazgeçilmez bir doğal güzelliğine sahip olan nehir, sadece günümüzde değil geçmiş yıllarda da su sporları için önemli nehir konumunda olmuştur. 1993 yılında Çoruh Nehri, Dünya Rafting Şampiyonasına ev sahipliği yapmıştır. Su sporlarının yanı sıra, nehrin çevresinde birçok turizm aktivitesi de yapılabilmektedir. Kaçkar dağlarının zirvesinde kamp faaliyetleri de nehrin sunduğu alternatif turizm faaliyetlerindedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.1.2. Erzurum İlinde Kültür Turizmi

İlk çağlardan bu yana insanlar savaş, din ve ticaret gibi nedenlerden dolayı seyahat etmek zorunda kalmışlardır. Bu seyahatlerin nedenlerinin başında kültür gelmektedir. Tarih boyunca Anadolu'ya göç eden her uygarlık, kendinden sonraki uygarlıkları etkilemiştir. Geçmiş medeniyetlerin var olan fiziksel kalıntıları, tarihsel değerleri içermektedir. Bu değerler, sadece mimari veya coğrafi özelliklerle kalmayıp günlük yaşam için de önemli faktörler içermektedir. Bu nedenle turistler için tarihi ve kültürel değerler her zaman çekici gelmiştir. Birçok turist için mekânın dış görünüşünden ziyade tarihsel anlamı önemlidir (Zaman vd., 2018:583).

Kültür turizmi bakımından ele alındığında Erzurum ili oldukça zengin potansiyele sahiptir. İlde Erzurum Arkeoloji Müzesi, Atatürk Evi Müzesi, 23 Temmuz Resim, Heykel Müzesi olmak üzere toplam üç adet müze bulunmaktadır. Bu müzelerin sahip olduğu eser sayısı ve toplam ziyaretçi sayısı Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10'da verilen Erzurum ili müze verileri incelendiğinde, ilin müze sayısında yıllar itibariyle bir değişiklik olmadığı ancak eser sayısının 2020 yılına kadar artış gösterdiği görülmektedir. Ancak ziyaretçi sayısında 2019 yılına kadar dalgalanma yaşanmıştır. Ziyaretçi sayısının azalmasına, giriş fiyatlarındaki artış ve kişisel tercihler gibi faktörler neden olabilmektedir. 2020 yılında ziyaretçi sayısı bir önceki yıla oranla yaklaşık %60 azalmıştır. Bunun en temel nedeni Covid-19 Pandemisine bağlı olarak uygulanan kısıtlamalardır. Kısıtlamalarla birlikte ülkeye giriş yapan yabancı ziyaretçi sayısı azalmış. Buna bağlı olarak da turizmin ekonomiye katkısı azalmıştır.

Müzeler kültür turizminin önemli unsurlarındandır. Müzelerin gelişimi turizmin gelişmesine oldukça katkı sağlamaktadır. Müzelerin etkin olarak kullanımı ziyaretçi sayısını artırmaktadır. Genel olarak ele alındığında, Erzurum ilinde müzelerin turizme büyük katkı yaptığı söylenemez. Eser sayısı artmasına rağmen ziyaretçi sayısında gözle görülür bir artış yaşanmamaktadır. İle gelen turistlerin müze ziyaretlerini artırabilmek için rehber sayısının artırılması, gerekli reklam, tanıtım, yatırım ve müzelerin fiziki

olanaklarının cazip hale getirilmesi gerekmektedir. Tüm bunlar sayesinde turistin aldığı hizmet kalitesi artacak ve turist sayısı artırılabilir.

Tablo 10. Erzurum ili kültür ve turizm bakanlığına bağlı müze, eser ve ziyaretçi sayıları (URL-3, 2021).

Yıllar	Müze Sayısı	Ören Yeri Sayısı	Eser Sayısı	Ziyaretçi Sayısı
2014	3	1	19699	133102
2015	3	1	19864	117288
2016	3	1	19953	111330
2017	3	1	20280	117217
2018	3	1	20288	119440
2019	3	1	20512	201035
2020	3	1	19672	79495

4.7.1.2.1. Kaleler

Erzurum ilinin sahip olduğu kaleler şu şekilde sıralanabilir; Erzurum Kalesi, Hınıs Kalesi, Kazancı Kalesi, Gökçe Gözetleme Kalesi, İspir Kalesi, Pısırik Kalesi, Pazaryolu Laleli Kalesi, Karaçoban Bozyar Kalesi, Karaçoban Zennak Tepe Kalesi, Kuzugöl Kalesi, Timar Kalesi, Kaptır Kalesi, Karakale Kalesi, Pasinler Kalesi (Hasan Kale), Keçili Kalesi, Aşağı Karacasu Kalesi, Bardız Kalesi, Turnalı Köy Kalesi, Yanıkkaval Kalesi, Yaymeşe Kalesi, Evbakan Köyü Kalesi, Sındıran Köyü Kalesi, Hırçer Kalesi, Kapı kaya Kalesi, En güzel Kapı Kalesi, Çağlayan Kalesi, Eldik tepe Kalesi, Güzel hisar Kalesi, Oltu Kalesi, Şato Kalesi'dir. Bu kalelerden en bilinenleri Erzurum Kalesi'dir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

Erzurum ilinin bilinen en eski kaleleri Erzurum Kalesi (İç Kapı) ve Sur Kapılarıdır. Şehrin tam ortasında bir tepe üzerinde bulunan Erzurum Kalesinin inşa edildiği tarih net olarak bilinmemekle birlikte M.S. 420-440 yılları arasında Bizanslılar tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Erzurum Kalesi şehrin cadde ve mahallelerini kapsayan Dış Kale ve savunmaya elverişli İç Kaleden oluşmaktadır. İç Kale'ye Saltuklular tarafından Tepsi Minare ve Kale Mescidi eklenmiştir. İç Kale'nin güney sur duvarlarının ortasında yer alan en eski Türk yapılarından biri olan Kale Mescidi Saltuklular tarafından 1124-1132 tarihleri arasında yapılmıştır. Birçok kez el değiştiren Kale 1514 yılında Osmanlılara geçmiştir (Gündoğdu, 2018:184).

Şehir merkezinde yer alan Erzurum Kalesi günümüzde turizm açısından en önemli destinasyonlardan biridir. Kalenin onarım çalışmaları devam etmekle birlikte, ilin sahip olduğu turizm potansiyeli her geçen gün artmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.1.2.2. Tabyalar

Tabya, stratejik konumu sebebiyle önemli olan bir bölgenin güvenliğini sağlamak amacıyla yapılan askeri yapılardır. Tabyalar, 19. yüzyılda Osmanlı devleti tarafından Doğu'da Erzurum ve Kars çevresinde yapılmaya başlanmıştır. Ancak Erzurum'da tabyalar ilk olarak 16. yüzyıldan sonra İran karşı yapılmaya başlanmış ve 18. yüzyıla doğru yeni tabyalar inşa edilmiştir (Küçükuğurlu, 2017:73). İnşa edilen tabyalar değişik geometrik şekillere sahip olmakla birlikte genellikle yay ve hilal şekli planına sahiptirler. Tabyalar gömülü bir yapıya sahip oldukları için karşı taraftan fark edilmemekte ve savunma için önemli bir yapı haline gelmektedirler (Zaman vd., 2018:584).

Erzurum'da tabyalar; Aziziye Tabyası, Mecidiye Tabyası, Büyük Palandöken Tabyası, Küçük Palandöken Tabyası, Büyük Kiremitlik Tabyası, Küçük Kiremitlik Tabyası, Ahali Tabya, Gez Tabya, Toparlık Tabya, Ağzı açık Tabya'dır. Bu tabyaların içinde en önemlileri Aziziye ve Mecidiye Tablayalardır. Bu tabyalar Osmanlı-Rus Savaşından önce yapılmış ve bu savaşta kanlı sahnelere tanıklık etmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu tabyalar koruma altına alınmasına rağmen tahrip olmuştur. Erzurum'un tarihi geçmişi en güzel şekilde aktaran bu tabyalar turistleri bölgeye çeken önemli faktörlerdendir (Gençten, 2017:2).

4.7.1.2.3. Hanlar ve Hamamlar

Uzak bölgelerden gelen, çeşitli mal ve eşyaların satıldığı, tüccarların ve seyyahların kaldığı yapılara han denir. Erzurum stratejik konumunun önemi ve ipek yolu üzerinde yer alması nedeniyle yüzyıllar boyunca önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle Erzurum birçok hana sahiptir. Bu hanlar; Cennetzade Hanı, Gümrük Hanı, Hacılar Hanı, Komesli Hanı, Hapan Han, Kamburoğlu Hanı, Taş Han (Rüstem Paşa Kervansarayı), Dikyar Hanı ve Karasu Han'dır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü,2021).

Günümüze kadar ulaşan hanlar, genellikle şehrin doğusunda yer almaktadır. Hanlar plan olarak birbirleriyle benzerlik göstermemektedir. Açık ve kapalı avlu olarak ayrılan hanların dükkânları caddeye açık değildir. Komesli, Hapan, Gümrük ve Cennetzade Hamamı kapalı avlu şemasında iken, Hacılar, Kamburoğlu Hanı ve Taş Han açık avlu şemasındadır (Köşklü, 2010:122).

Asırlar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Erzurum'un tarihi değerlerinden birisi de hamamlardır. Kaynak sularının bol olması nedeniyle ilin hamam ve çeşme yapıları oldukça fazladır. Erzurum'da Osmanlı döneminde inşa edilen bu

hamamlar; Kırk Çeşme Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Şeyhler Hamamı, Tahta Hamamı, Lala Mustafa Paşa (Çöplük) Hamamı, Erzurum (Pastırmacı-Fuadiye) Hamamı, Çifte Göbek Hamamı, Boyahane Hamamı, Hanım Hamamı, Saray Hamamı, Gümrük Hamamı, Ziya Paşa Hamamı'dır. Bu hamamlardan, Şeyhler Hamamı, Gümrük Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Erzurum ve Boyahane Hamamları onarılmış ve orijinalliğini kaybetmeden günümüze kadar ulaşmıştır (Köşklü ve Çınar, 2010:118).

4.7.1.2.4. Köprüler

Asırlar boyunca medeniyetlerin birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan ve ulaşımı kolaylaştıran yapılardan biri köprülerdir. Bu yapılar vadi veya kıyıları birbirine bağlamaktadır. Sadece bu özelliğiyle değil, mimari özellikleriyle de Türkiye'de var olan tarihi köprüler, günümüze kadar ulaşmış olup, kültürel mirasın önemli parçalarından sayılmaktadır.

Erzurum'daki tarihi köprüler incelendiğinde, tek bir köprünün bulunduğu görülmektedir. Çoban Dere Köprüsü olarak bilinen bu köprü, üzerindeki yapım kitabesine göre İlhaneliler döneminde Vezir Emir Çoban Salduz tarafından yapılmıştır. Yine üzerinde yazılı olan onarım kitabesine göre, Sultan Ahmed tarafından onarılan köprü 2011 yılında restore edilmiştir. Siyah, gri ve kırmızı renk kemerden oluşan köprünün ayakaltına ardınc yaprakları döşenmiştir. Çoban Dere Köprüsünü diğer köprülerden ayıran en önemli özellik kemer ayaklarının iç kısmının boş mekân olarak bırakılmasıdır. Bunun nedeni kış mevsiminde görevliler için barınak oluşturmaktır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.1.3. Erzurum İlinde İnanç Turizmi

Geçmiş dönemlerde kutsal dinler için yapılan yapılar inanç turizmi kapsamında değerlendirilmektedir. Anadolu birçok medeniyete ve inançlara ev sahipliği yapması nedeniyle kutsal kabul edilen eserler açısından oldukça zengindir (Yurttaş ve Kındıgılı, 2011:76).

Erzurum ili sahip olduğu inanç eserleriyle ünlü şehirlerden birisidir. İl birçok medeniyetin egemenliği altına girmiştir. Bu nedenle kendi dini inançlarını aktaran yapılar inşa etmişlerdir. Erzurum'da inanç turizmi kapsamında türbe, cami, medrese gibi tarihi eserler bulunmaktadır (Zaman vd., 2018:587). Bu eserler aşağıda incelenmiştir.

4.7.1.3.1. Türbeler ve Kümbetler

Erzurum'daki türbe ve kümbetler şunlardır: Abdurrahman Gazi Türbesi, Adsız Türbe, Cime Hatun Kümbeti, Emir Saltuk Kümbeti, Çifte Kardeşler Ziyaretgâhı, Ebu İshak Kaziruni Türbesi, Ferruh Hatun Kümbeti, Gümüşlü Kümbet, Habib Baba (Timurtaş) Kümbeti, Hacı Maksut Efendi Türbesi, Karanlık Kümbet, Ane Hatun Türbesi, Umudum Baba Türbesi, Rabia Hatun Türbesi, Üç Kümbetler, Mehdi Abbas Türbesi, Mahmut Paşa Türbesi (Türkiye Kültür Portalı, 2021).

Bu türbe ve kümbetler içinde en fazla ilgi gören türbe, Abdurrahman Gazi Türbesi'dir. Erzurum halkının gönlünde daima yaşayan Abdurrahman Gazi isimli zat, şehit ve gazi mertebesine ulaşmış bir insan olarak bilinmektedir. İslam ordusunun ordu komutanlığı görevinde yer aldığı bu kişinin Ashab-ı Kiram'dan olduğu düşünülmektedir. Türbede Abdurrahman Gazi Hazretlerinin bazalt taşından yapılmış sanduka ile birlikte sarıklı sarpuşlu ve 4.85 metre boyuna sahip makamı bulunmaktadır. Bu türbenin turistler tarafından büyü ilgi gördüğü ve Erzurum ilindeki diğer türbelere kıyasla en çok tanınan ve sürekli ziyaret edilen türbeler arasında olduğu bilinmektedir (Zaman vd., 2018:592).

4.7.1.3.2. Camiler

Erzurum'da farklı dönemlerde inşa edilmiş birçok cami bulunmaktadır. Bu camiler; Aşağı Habip Efendi Camii, Aşağı Mumcu Camii, Ayaz Paşa Camii, Boyahane Camii, Caferi'ye Camii, Cennet Camii, Derviş Ağa Camii, Lala Mustafa Paşa Camii, Emir Şeyh Camii, Ulu Camii'dir. Özellikle turizm açısından önde gelenleri; Ulu Cami ve Lala Mustafa Paşa Camiidir (Zaman vd., 2018:588).

Ulu Camii, 1179 yılında Saltuklu Emiri Nasreddin Arslan tarafından yaptırılmıştır. Nedeni bilinmeyen sebeplerle yıkılmıştır. Atabey Cami olarak da adlandırılan bu çok destekli cami birkaç kez onarılmıştır. Yıkımdan hemen sonra yapılan onarımla ahşap direkli olarak inşa edilmiştir. Daha sonra çıkan bir yangın nedeniyle ahşap direk yanmış yerine şu an da kullanılan kâgir ayaklı yapı kullanılmıştır. Lala Mustafa Paşa Camii ise 1562 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mimar Sinan eserlerinden sayılan bu cami merkezi planlı bir camidir (Türkiye Kültür Portalı, 2021). Farklı mimari yapılar ve dini inançların merak uyandırması nedeniyle camiler Erzurum ilini ziyaret eden turistlerin ilk uğrak noktalarındandır. Bu nedenle mevcut camilerin restore edilmesi ilin turizm potansiyelini hareketlendirecektir.

4.7.1.4. Erzurum İlinde Termal Turizm

Erzurum, sondaj ve su sıcaklığı konusunda zengin olması nedeniyle termal turizm açısından oldukça avantajlı bir şehirdir. Şehir, Pasinler Kaplıcaları ve Aziziye Kaplıcaları başta olmak üzere birçok termal alana sahiptir. Termal suları tektonik kökenli olan bu şehir, termal turizm ve sağlık turizmi açısından potansiyeli yüksek olan şehirlerdendir (Türkiye Kültür Portalı, 2021). Özellikle hastalıklara şifa olması nedeniyle ılıcalara, hem yurt içinden hem de yurt dışından yabancı ziyaretçi gelmektedir.

4.7.1.5. Erzurum İlinde Kış Turizmi

Kış turizmi, kış sporları için uygun karlı ortamlarda yapılan turizm hareketleridir. Kış turizmi, temel de kayak sporuna dayandığı için, bu spora uygun yerlere yapılan seyahatler ve diğer hizmetlerden yararlanmayı içeren faaliyetlerin tümü olarak tanımlanmaktadır. Kış turizminin etkin olabilmesi için eğim, yükseklik ve kaliteli kar gereklidir. Aynı zamanda karın yerde kalma süresi de oldukça önemlidir. Karın yerde kalma süresi ne kadar uzun olursa, kış sezonu da o kadar uzun olacaktır. Türkiye geneli incelendiğinde, Erzurum'un sahip olduğu soğuk iklim, karın donmaması için büyük avantaj sağlamaktadır. Sahip olunan iklimsel avantajlar nedeniyle Erzurum yılın 6 ayı kayak sporları için uygun cazibe merkezi haline gelmiştir (Korgavuş, 2017:18). Erzurum'un sahip olduğu yüksek rakım biyoklimatik konfor ve performans artırıcı etkiler yaratmaktadır. Bu etkiler bölgenin kayak sporunda gelişmesi için önemli imkânlar sağlamaktadır. Bunlara ek olarak, kayak pistleri ve yükselti bölgenin kış turizminde gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Kayak sporlarına ek olarak buz hokeyi sporları da bölgenin kış sporları arasında yer almaktadır.

Erzurum, kış turizminde Türkiye'nin önemli merkezleri arasında yer almaktadır. 1991 yılında hazırlanan Kış Sporları ve Turizm Master Planı ile ilde Palandöken Dağı'nın kuzey eteklerinde bulunan üç adet kayak merkezi alanı tespit edilmiştir. Bu kayak merkezlerini Palandöken Kayak Merkezi, Konaklı Kayak Merkezi ve Kandilli Kayak Merkezi oluşturmaktadır (Altaş vd., 2015:347). İlin sahip olduğu kayak merkezleri aşağıda alt başlıklar halinde incelenmiştir.

4.7.1.5.1. Palandöken Kayak Merkezi

Palandöken kayak merkezi, Erzurum'da kış sporlarına imkân sağlayan temel unsurlardandır. Uzunluğu 70 km, genişliği 25 km olan Palandöken kayak merkezi, 1993 yılında "Kış Turizm Merkezi" olarak ilan edilmiştir. Uluslararası bir öneme sahip olan

Palandöken Kayak Merkezi, sahip olduğu geniş, uzun pistler ve kar kalitesi sayesinde bölgeye gelen sporcuların cazibe merkezlerindedir. Türkiye'nin kış turizmini uluslararası boyuta taşıyan "2011 Üniversiteler Arası Kış Oyunları" etkinliği, Erzurum ilinin bölgesel kalkınma ve gelişme anlamında önemli etkiler yaratan faaliyetleri içerisinde yer almaktadır (Koşan, 2013:304).

Ejder Tepesi olarak da adlandırılan Palandöken Kayak Merkezi, New York Times gazetesinde belirlenen 41 kayak merkezi içinde 18. sırada yer almıştır. Bu olay, kayak merkezinin uluslararası önemini açıkça ortaya koymaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

Palandöken Kayak Merkezi, kayak sporu dışında yamaç paraşütü, dağcılık gibi sporlarında yapılmasına uygun alanlara sahiptir. Kongre turizmi merkezi olarak da bilinen Palandöken, sadece kış aylarında değil, dört mevsim boyunca gezi, piknik gibi faaliyetlerin yapıldığı bir alandır.

Palandöken Kayak Merkezi ülkedeki Uludağ ve Erciyes gibi diğer kayak merkezleri ile karşılaştırıldığında daha avantajlı olduğu söylenebilir. Bir karşılaştırma yapılırsa, Uludağ Kayak Merkezinin en uzun pisti 2.4 km uzunlukta iken, Palandöken Kayak Merkezinin en uzun pisti 12 km uzunluğundadır. Uludağ kayak merkezinde gece kayağı imkânı yokken, Palandöken kayak merkezi gece kayağı oldukça gelişmiştir. Uludağ'ın yüksekliği 2300 metre iken, Palandöken dağının yüksekliği 3185 metredir (Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021). Bu yükseklik nedeniyle de Palandöken soğuk ve kuru bir iklime sahiptir. Sıcaklığın geceleri -40 dereceye kadar düşmesi karın yerde kalma süresinin 7-8 ay olmasına neden olmaktadır. Buda kayak sporcularının gözdesi olan Palandöken Kayak Merkezi için önemli bir avantajdır. Ayrıca Uludağ Kayak Merkezi şehir merkezine 30 km uzaklıkta iken, Palandöken Kayak Merkezi 10 km uzaklıktadır. Buda hiç şüphesiz kış sporu amacıyla bölgeye gelen turistler için en çekici faktörler arasındadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021). Ancak Palandöken Kayak Merkezi diğer kayak merkezlerine göre daha az turist çekmektedir. Bunun temel nedeni olarak Erzurum ilinin kış turizmi açısından yeterli tanıtım ve reklam faaliyetlerine sahip olmaması gösterilebilir.

4.7.1.5.2. Konaklı Kayak Merkezi

Farklı eğim oranlarına sahip olan Konaklı Kayak Merkezi, her düzeyde kayakçı için uygun bir kayak merkezidir. 2011 yılı 25. Dünya Kış Oyunlarının Erzurum'da düzenlenmesi nedeniyle Konaklı Kayak Merkezine önemli yatırımlar yapılmıştır. 11 piste sahip olan merkeze, karın olmadığı dönemlerde suni kar uygulaması yapılabilmesi

için kar havuzu ve birçok hizmet binası oluşturulmuştur. Palandöken gibi kış turizminde önemli destinasyonlardan olan kayak merkezine yakın olması Konaklı Kayak Merkezi'nin kış turizminde önde gelen kayak merkezi olma yolunda ilerlemesine önemli katkılar sağlamaktadır (Toy vd., 2010:4).

4.7.1.5.3. Kandilli Kayak Merkezi

Şehir merkezine 36 km uzaklıkta yer alan Kandilli Kayak Merkezi, 160 hektar arazi üzerine kurulmuştur. Bu kayak merkezi, 2011 yılında Erzurum'da düzenlenen Kış Oyunları'nda biatlon ve kayaklı koşu müsabakalarına ev sahipliği yapmıştır. Kandilli Kayak Merkezi sadece kış aylarında değil, her mevsim turizm faaliyetleri için kullanıma uygundur (Türkiye Kültür Portalı, 2021).

Kış turizmi için önemli kayak merkezleri arasında sayılan Kandilli Kayak Merkezinin pistlerinin uzunluğu 1710 metre ile 1750 arasında değişmektedir. Bu merkez konuklarına ısınma alanları, seyirci bölümleri, koşu stadyumu ve çadır gibi geniş olanaklar sağlamaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

4.7.2. Erzurum İli Turistik Tesis Arzı

Erzurum ilinde Turizm Bakanlığı işletme belgeli ¹24 adet tesis bulunmaktadır. Bu tesislerin oda sayısı 1413 olup, yatak sayısı 2891'dir. Bu otellerin, beş tanesi Palandöken ilçesinde, üç tanesi Horasan ilçesinde, bir tanesi Tekman, bir tanesi Hınıs, iki tanesi Karayazı ve diğerleri ise merkezindedir. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı İşletme Belgeli bir adet restoran bulunmaktadır. Tablo 11'de tesislerin buldukları yer, tür, sınıf ve kapasiteleri verilmiştir.

Tablo 11'de verilen 24 adet turizm işletme belgeli konaklama tesisleri içerisinde sadece 2 tesis beş yıldızlıdır. Bu durum ilin konaklama tesislerinin yeterince gelişmediği şeklinde yorumlanabilir. Turizm alanında ön plana çıkabilmesi için tesis sınıflarının yükseltilmesi ve otellerin çeşitli farklılıklar ortaya koyması gerekmektedir. Konaklama tesislerinin sayısı ve kapasitesi, turizmin gelişmesinde rol oynayan en önemli unsurdur. Konaklama tesislerinin sayıları ve kapasiteleri ne kadar yüksek olursa, turist sayısında artış yaşanır ve turizm gelirleri artar. Bu gelirin yılın diğer dönemlerinde de artırılabilmesi için reklam ve tanıtım hizmetlerinin sadece özel sektörle değil, kamu tarafından da desteklenmesi gerekmektedir. Erzurum ilinin sahip olduğu coğrafi konumun bir sonucu olarak kayak turizmi oldukça gelişmiştir. Tablo 11'de verilen

¹ Türkiye'de faaliyet gösteren turizm tesislerinin niteliklerine göre, turizm tesisinin işletme aşamasında müracaat edildikten sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından verilen belgelerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

tesislerin %90'ı kayak merkezlerine en yakın otellerdir. Kayak turizmi bölgeyi her ne kadar turizm merkezi haline getirirse de bölgenin kalkınması için yeterli değildir. Bu yüzden inşa edilen tesislerin sadece kayak turizmine yakın bölgelerde olması diğer turizm türlerinin gelişmesine engel olmaktadır. Erzurum ilinde tabyalar, kiliseler, kaplıcalar gibi değerler için inşa edilmiş, turistlerin bu değerlerden faydalanabileceği nitelikli bir tesis bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle aşağıda verilen tesisler ve bu tesislerin sınıf, kapasite gibi özellikleri geliştirilmeli, özellikle de diğer turizm türlerine uygun yakın bölgelere inşa edilmelidir. Bu sayede Erzurum turizm sayesinde bölgesel anlamda kalkınabilecektir.

Tablo 11. Erzurum ili 2021 yılı turizm işletme belgeli tesisler (URL-4, 2021).

Tesisin Adı	Tesisin Türü	Tesisin Sınıfı	Tesisin Kapasitesi	Tesisin Yeri
Amiller	Otel	**	56 oda/ 112 yatak	Yakutiye
Aydiner Resort	Otel	***	24 oda/ 48 yatak	Horasan
Afkar Apart	Apart Otel		12 oda/ 52 yatak	Tekman
Büyük Akçay	Otel	**	36 oda/ 75 yatak	Yakutiye
Borapark Otel	Otel	***	71 oda/ 150 yatak	Aziziye
Büyük Hanedan	Apart Otel		20 oda/ 40 yatak	Hınıs
Dedeman Skı Lodge	Otel	****	66 oda/ 132 yatak	Palandöken
Dilaver Otel	Otel	***	75 oda/ 150 yatak	Yakutiye
Güzelyurt Restaurant	Restoran	1.sınıf lokanta	300 kişi	Yakutiye
Yükselen Otel	Otel	**	25 oda/47 yatak	Karayazı
Erzurum Esadaş Otel	Otel	***	38 oda/ 76 yatak	Yakutiye
Eymen Otel	Otel	***	31 oda/ 58 yatak	Oltu
Hotel Grand Sahra	Otel	**	22 oda/ 22 yatak	Horasan
Kervan Kardelen Apart	Apart Otel		10 oda/ 20 yatak	Karayazı
Palan Otel	Otel	****	158 oda/ 316 yatak	Palandöken
Hotel Grand Hitit	Otel	***	46 oda/ 89 yatak	Yakutiye
Dedeman Kayak Merkezi	Otel	****	185 oda/ 376 yatak	Palandöken
Polat Erzurum Resort	Otel	*****	224 oda/456 yatak	Palandöken
Saçdağı Apart Otel	Apart otel		25 oda/ 50 yatak	Horasan
Sways Hotels	Otel	*****	181 oda/ 366 yatak	Palandöken
Aqualife Ilca Otel	Otel	****	21 oda/ 82 yatak	Aziziye
Gülperi Otel	Otel	***	12 oda/ 24 yatak	Narman
Polat Otel	Otel	**	58 oda/ 114 yatak	Yakutiye
Koza Kafkas Otel	Otel	**	17 oda/ 36 yatak	Aziziye
Toplam			1413 oda/ 2891 yatak	

Turizm alt yapısının en önemli faktörlerinden biri olan konaklama tesisleri ve bu tesislerin kapasiteleri bölgeler arasında farklılık göstermektedir. Konaklama kolaylığı turizmin gelişmesinde rol oynayan en önemli faktördür. Bu kapsamda Erzurum ilinde belediye belgeli tesis ²sayısı ise 55'dir. Bu tesislerin çoğunluğu Yakutiye ilçesinde olmak üzere, Palandöken, Uzundere, Pasinler, Aşkale, Hınıs, Karayazı, Horasan, Çat, İspir ve Oltu gibi ilçelerde de tesisler bulunmaktadır. Toplam 1618 oda ve 3219 yatak kapasitesine sahip olan bu tesisler Tablo 12'de gösterilmiştir. Şüphesiz bölgede özellikle kış turizminin geliştirilmesi sahip olunan tesis sayısı ile doğru orantılıdır. Bu nedenle tesis sayısını artırmak ilin turizm potansiyelini artırabilmek için önemli bir etkidir.

Tablo 12. Erzurum ili 2021 yılı belediye belgeli tesisler (URL-4, 2021).

Tesisin Adı	Tesisin Türü	Tesisin Kapasitesi	Tesisin Yeri
Evim Apart Otel	Otel	27 oda/ 50 yatak	Aşkale
Eser Otel	Otel	10 oda/ 27 yatak	Hınıs
Grand İspir Hotel	Otel	40 oda/ 60 yatak	İspir
Kazımbaba Dinlenme Tesis	Otel	8 oda/ 20 yatak	Çat
Otel Karaca	Otel	22 oda/ 40 yatak	Horasan
Karayazı Saray Otel	Otel	10 oda/14 yatak	Karayazı
Arı Oteli	Otel	10 oda/ 14 yatak	İspir
Dörtüyl Otel	Otel	8 oda/14 yatak	İspir
Duru Otel	Otel	5 oda/13 yatak	İspir
Kaçkar Otel	Otel	17oda/44 yatak	İspir
İdos	Otel	9 oda/ 37 yatak	İspir
Otel Ballica	Otel	12 oda/ 18 yatak	Oltu
Snowdora Ski Resolt Otel	Otel	83 oda/166 yatak	Palandöken
TKF Sport Otel Palandöken	Otel	44 oda/ 176 yatak	Palandöken
Turistik Kale Otel	Otel	32 oda/ 75 yatak	Pasinler
Atatürk Üniversitesi Turizm Fakültesi Uygulamalı Oteli	Otel	35 oda/ 76 yatak	Yakutiye
Bahar Oteli	Otel	21 oda/40 yatak	Yakutiye
Bey Oteli	Otel	56 oda/112 yatak	Yakutiye
Bingöl Oteli	Otel	24 oda/ 50 yatak	Yakutiye
Binicioğulları Oteli	Otel	24 oda/ 37 yatak	Yakutiye
Börekli Oteli	Otel	10 oda/ 24 yatak	Yakutiye
Buğday Palas Oteli	Otel	14 oda/ 24 yatak	Yakutiye
Buğday Palas Oteli II	Otel	18 oda/ 34 yatak	Yakutiye
Butik Rafo Oteli	Otel	28 oda/ 35 yatak	Yakutiye
Çağ Oteli	Otel	33 oda/ 60 yatak	Yakutiye
Çınar Oteli	Otel	21 oda/ 45 yatak	Yakutiye

² Türkiye'de faaliyet gösteren turizm tesislerinin niteliklerine göre turizm tesisinin işletme aşamasında müracaat edildikten sonra Mahalli idareler tarafından verilen belgelerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

Tablo 12. (Devamı)

Tesisin Adı	Tesisin Türü	Tesisin Kapasitesi	Tesisin Yeri
Dedeman Meslek ve Teknik Anadolu Lisesi Uygulamalı Misafirhanesi	Misafirhane	30 oda/ 64 yatak	Palandöken
Gez Otel	Otel	36 oda/72 yatak	Yakutiye
Güler Otel	Otel	39 oda/ 55 yatak	Yakutiye
Hekimoğlu Otel	Otel	35 oda/75 yatak	Yakutiye
Hotel Tahran	Otel	25 oda/ 60 yatak	Yakutiye
Kervansaray Otel	Otel	29 oda/ 50 yatak	Yakutiye
Kılıç Otel	Otel	14 oda/ 35 yatak	Yakutiye
Köse Otel	Otel	25 oda/ 45 yatak	Yakutiye
Kral Otel	Otel	34 oda/ 65 yatak	Yakutiye
Muş Es Otel	Otel	28 oda/ 36 yatak	Yakutiye
Otel Asya	Otel	28 oda/ 50 yatak	Yakutiye
Otel Aydın	Otel	40 oda/ 56 yatak	Yakutiye
Otel Berlin	Otel	17 oda/ 31 yatak	Yakutiye
Otel Sefa	Otel	22oda/ 48 yatak	Yakutiye
Otel Semih	Otel	20 oda/ 40 yatak	Yakutiye
Otel Şerif	Otel	14 oda/36 yatak	Yakutiye
Otel Yiğit	Otel	23 oda/ 45 yatak	Yakutiye
Salim Otel	Otel	19 oda/ 29 yatak	Yakutiye
Saltuk Otel	Otel	19 oda/ 30 yatak	Yakutiye
Saray Otel	Otel	25 oda/ 41 yatak	Yakutiye
Serhat Otel	Otel	28 oda/ 38 yatak	Yakutiye
Yakutiye Otel	Otel	25 oda/ 35 yatak	Yakutiye
Yedikapı Otel	Otel	29 oda/ 35 yatak	Yakutiye
Yeni Çınar Otel	Otel	18 oda/ 39 yatak	Yakutiye
Yeni Örnek Otel	Otel	35 oda/ 46 yatak	Yakutiye
Yeşil Artvin Otel	Otel	26 oda/ 42 yatak	Yakutiye
Zade Otel	Otel	35 oda/ 46 yatak	Yakutiye
Arı Otel	Otel	45 oda/ 78 yatak	Yakutiye
Atlas Otel	Otel	50 oda/ 120 yatak	Yakutiye
Özbağ Otel	Otel	5 oda/ 15 yatak	Yakutiye
Er Pansiyon	Pansiyon	8 oda/ 16 yatak	Yakutiye
Pansiyon ve Konaklama	Pansiyon	16 oda/ 45 yatak	Yakutiye
Baysal Pansiyon	Pansiyon	29 oda/ 58 yatak	Yakutiye
Ender Konaklama	Pansiyon	38 oda/ 75 yatak	Yakutiye
Er Bilen Konaklama	Pansiyon	40 oda/ 125 yatak	Yakutiye
Erdem Bayan Apart	Apart	39 oda/ 75 yatak	Yakutiye
Toplam		1618 oda/ 3219 yatak	

Erzurum ilinde yatırım belgeli 6 adet tesis bulunmaktadır. Tablo 13’de bu tesislere ait tür, sınıf ve kapasite bilgileri yer almaktadır. Elde edilen veriler incelendiğinde yatırım belgeli tesis sayısının, belediye belgeli tesis sayısına oranla daha az olduğu görülmektedir. Yatırım belgeli tesislerin ³sınıfları diğer tesis türlerinin sınıflarına göre

³ Turizm tesislerinin gelişmesine olanak sağlanması ve asgari niteliklerin belirlenerek tesisler arasında kalitenin yükseltilmesi için Turizm Bakanlığı tarafından düzenlenen belgelerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021).

daha yüksektir. Ancak sayılarının az olması turizmde gelişmeyi önlemektedir. Bu nedenle yatırım belgeli tesis sayısının artırılması turizme olumlu yansıtacaktır.

Tablo 13. Erzurum ili 2021 yılı yatırım belgeli tesisler (URL-4, 2021).

Tesisin Adı	Tesisin Türü	Tesisin Sınıfı	Tesisin Kapasitesi	Tesisin Yeri
Transtur Otel	Otel	****	148 oda/ 296 yatak	Yakutiye
Nurbaba Otel	Otel	***	60 oda/ 150 yatak	Aziziye
The Erzurum Hotel	Otel	***	71 oda/ 130 yatak	Palandöken
Aqualife Ilıca Otel	Otel	****	21 oda/ 82 yatak	Aziziye
The Gate Hotel	Otel	***	24 oda/ 48 yatak	Yakutiye
Grand Palandöken	Otel	***	90 oda/ 180 yatak	Palandöken
Toplam			414 oda/ 886 yatak	

Seyahat acenteleri, kâr amacı ile yerli veya yabancı turistlere bilgi vermeyi, seyahat edecekleri yerlere paket turları düzenlemeyi, turizm amacıyla yapılan gezi, konaklama gibi tüm faaliyetleri yürütmeye yetkili olan ticari kuruluşlardır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021). Bu ticari kuruluşlar her ilde farklı sayılarda mevcuttur. Tablo 14’de görüldüğü üzere Erzurum’da 40 adet A grubu (tüm seyahat acentalığı hizmetlerini kapsayan) seyahat acentesi bulunmaktadır. Bu rakam ilin turizm potansiyeli için azımsanmayacak bir rakamdır.

Tablo 14. Erzurum ili 2021 yılı seyahat acenteleri (URL-5, 2021).

Acentenin Adı	Acentenin Grubu
Hilal Turizm Seyahat Acentesi	A
Öz&El Turizm Seyahat Acentesi	A
Puan Tur Seyahat Acentesi	A
11 Turizm Seyahat Acentesi	A
Postallı Turizm Seyahat Acentesi	A
Semerşah Turizm Seyahat Acentesi	A
Adres Tour Turizm Seyahat Acentesi	A
Kuşkay Turizm Seyahat Acentesi	A
Uzman Turizm Seyahat Acentesi	A
Lavie Seyahat Acentesi	A
İstanbul Hisar Turizm Seyahat Acentesi	A
Seyit Turizm Seyahat Acentesi	A
Lalapaşa Turizm Seyahat Acentesi	A
Durmazpınar Turizm Seyahat Acentesi	A
Incey Tour Seyahat Acentesi	A
Overir Tur Seyahat Acentesi	A
Tur25 Seyahat Acentesi	A
Elifnur Turizm Seyahat Acentesi	A
Bartın İtimat Turizm Seyahat Acentesi	A
El-Tekbir Turizm Seyahat Acentesi	A
Pakka Tur	A
Medam Turizm Seyahat Acentesi	A
P.S.F Turizm Seyahat Acentesi	A
Ego Tours Erzurum Gezi Otobüsü ve Organizasyon Seyahat Acentesi	A

Tablo 14. (Devamı)

Acentenin Adı	Acentenin Grubu
Belemir Turizm Seyahat Acentesi	A
Özeken Turizm Seyahat Acentesi	A
Yekbun Turizm Seyahat Acentesi	A
Bayrakoğlu Turizm Seyahat Acentesi	A
Şenollar Turizm Seyahat Acentesi	A
Pal Teta Tour Seyahat Acentesi	A
Öz Bayraklar Turizm Seyahat Acentesi	A
Summit Travel Turizm Seyahat Acentesi	A
Modoğlu Turizm Seyahat Acentesi	A
Narman Erzurum Seyahat Acentesi	A
Turevel Tours Turizm Seyahat Acentesi	A
Erzurum Gürol Turizm Seyahat Acentesi	A
Er Işık Tur Seyahat Acentesi	A
Zuhal Turizm Seyahat Acentesi	A
Nev Bahar Turizm Seyahat Acentesi	A
Zachary Charles Miller Tourism Seyahat Acentesi	A

4.7.3. Erzurum İli Turizm Talebi

Turizm talebini, gerekli boş vakit ve satın alma gücüne sahip, belirlenen hedefler doğrultusunda belli bir zaman aralığında turistik mal ve hizmetlerden faydalanan bireyler oluşturmaktadır. Bu tanımda en önemli nokta bireylerin satın alma gücüne sahip olmalarıdır. Satın alma gücüne sahip olmayan bireyin seyahat etme arzusu turizm talebi sayılmamaktadır. Turizm talebi, turist sayısı, turizm gelirleri, konaklama ve geceleme sayısı gibi faktörler yardımıyla ölçülebilmektedir (Aydın vd., 2015:146).

Turizm türleri arasında en gözde olan kış turizmi, günümüz dünyasında en çok tercih edilen turizm türleri arasında yer almaktadır. Bu turizm türü kar sporlarının yapılmasına imkân bulunan bölgelerde her geçen gün gelişme göstermektedir. Türkiye'nin kış turizminin en önemli şehirlerinden olan Erzurum, sahip olduğu imkânlar sayesinde dünya çapında önemli kış turizm bölgelerinden biri haline gelmiştir (Korgavuş, 2017:19).

Türkiye'nin sahip olduğu bölgeleri turizm talebi açısından ele alındığında Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Erzurum ilinin, inanç, kültür, doğa turizminin yanı sıra özellikle kış turizmi açısından dünya turizm talebinden aldığı pay diğer bölgelere göre oldukça yüksektir (Kıvılcım, 2020:21).

Erzurum ilinde kış turizmi denince ilk akla gelen Palandöken Dağlarıdır. Bu dağlar 1993 yılında Kayak Turizm Merkezi olarak edilmiştir. Bu tarihten sonra il kış turizmi anlamında sürekli gelişme göstermiştir. 2011 yılında düzenlenen Kış Oyunları sayesinde Erzurum'da birçok atlama kulesi ve buz hokeyi salonları yapılmıştır. Bu gelişmeler sayesinde 2014 yılında Erzurum için "Grand Erzurum" markası

oluşturulmuştur. Tüm bunlar ilin kış turizmi açısından turizm talebini artıran sebepler arasında sayılmaktadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan elde edilen verilere göre, 2020 yılında Türkiye genelinde mevcut 28 kış turizm merkezi içerisinde en yüksek yatak kapasitesine sahip olan Erzurum Palandöken Kayak Merkezi, en fazla ilgi gören kayak merkezlerindedir. Söz konusu kayak merkezi ilin turizm gelirlerinden elde edilen payının artmasına katkı sağlamaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021).

Tablo 15, Erzurum ilinin turist sayısı verilerini içermektedir. Bu veriler incelendiğinde Erzurum'un yerli turist sayısının, yabancı turist sayısından fazla olan bir şehir olduğu görülmektedir. 2016-2019 yılları arasında yerli ve yabancı turist sayısında sürekli artış yaşanmıştır. 2016 yılında 148964 olan toplam turist sayısı, 2017 yılında %36 oranında artarak 407417 kişiye, 2018 yılında 440215 kişiye, 2019 yılında ise 647947 kişiye ulaşmıştır. Belirtilen yıllar itibariyle turist sayısında artış yaşansa da 2020 yılında Covid-19 salgını nedeniyle bu sayı %51 oranında azalarak 331820 kişi olmuştur. 2021 yılında da devam eden Covid-19 salgınının etkileri nedeniyle yılın ilk dört ayında toplam turist sayısı 60055'e kadar düşmüştür. Genel olarak ele alındığında Covid-19 salgınından önceki yıllarda Erzurum'da yerli ve yabancı turist sayısında sürekli artış yaşandığı söylenebilir.

Erzurum'da kış mevsimi, insan yaşamını her ne kadar olumsuz etkilese de turizm faaliyetleri için olumlu etkiler yaratmaktadır. Palandöken Kayak Merkezini ziyaret eden binlerce turist bu şehri tercih etmelerinin en temel nedenlerinden biri bu soğuk ve iklimik coğrafi koşullardır. Sadece iklim koşulları nedeniyle değil, ilin sahip olduğu ılıcaların birçok hastalık üzerinde olumlu etkiler yaratması, nehir ve akarsu gibi doğal varlıkların spor faaliyetlerinde kullanılması gibi faktörler ilin turizm talebini artırmaktadır. Tüm bu nedenlerle Erzurum, başta kış turizmi olmak üzere, termal ve doğa turizminde diğer şehirlere ayrı bir yerle tutulmakta ve turist sayısında her geçen yıl artış yaşanmaktadır.

Tablo 15. Erzurum ili 2016-2021 yılları arası turist sayısı (URL-4, 2021).

Yıllar	Yabancı Turist Sayısı	Yerli Turist Sayısı	Toplam
2016	12438	136526	148964
2017	35653	371764	407417
2018	40457	399738	440215
2019	57511	590436	647947
2020	7260	324180	331820
2021 (İlk 4 Ay)	2161	57894	60055

Tablo 16’da verilen 2000-2021 yılları arası Erzurum konaklama verileri incelendiğinde, Erzurum’da bulunan işletme belgeli otellere giriş yapan ve geceleleyen turist sayısının her geçen yıl istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir. 2000 yılında tesise gelen toplam turist sayısı 85719 iken, geceleleyen turist sayısı 144157’dir. 2001 yılında tesise gelen toplam turist sayısı 69614, geceleleyen turist sayısı, 116696’dır. Konaklama tesislerinin sahip olduğu kapasitenin yetersiz oluşu turist sayısında ve geceleleyen sayısında azalışa neden olmaktadır. Bu da ilin turizm gelirlerinde azalışa neden olarak bölgesel kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. İlerleyen dönemler ele alındığında, 2017 yılında toplam turist sayısı 179313’e yükselirken, geceleleyen toplam turist sayısı, geceleleyen yerli turist sayısının azalmasına bağlı olarak 316117’e, 2018 yılında devam eden azalışla birlikte geceleleyen turist sayısı 312323’e düşmüştür. 2019 yılında tesise gelen toplam turist sayısı, önceki yıllara bağlı olarak yükselişe devam etmiş ve 186496 rakamına ulaşmıştır. 2010-2014 yılları arasında yabancı turist sayısında artışlar yaşansa bile, yerli turist sayısında istenilen düzeye ulaşamamıştır. 2000 yılından 2019 yılına kadar sürekli artış eğiliminde olan toplam turist sayısı, 2020 yılında Covid-19 salgını nedeniyle büyük ölçüde azalmıştır. Bu azalış sadece tesise geliş sayısında değil, geceleme sayısında da meydana gelmiştir. 2021 yılında da devam eden bu azalış toplam turist sayısını 46477’e, geceleleyen sayısını 114299’a düşürmüştür.

Tablo 16’daki verilerin Erzurum ilinin turizm potansiyelini yansıtması açısından oldukça önemli olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, ilin 2016 yılında tesise geliş sayısı 11565 iken, 2018 yılında 16154’e ulaştığı görülmektedir. Söz konusu yıllar arasında geceleleyen yabancı turist sayısı ise 26091’den 33024’e yükselmiştir. Tesise geliş ve geceleleyen yabancı turist sayısındaki bu yükseliş, 2016-2018 yılları arasında ilin turizm talebinde yaşanan artışları göstermektedir. Bu artışlar konaklama tesislerinin doluluk oranlarını artırarak, ilin turizm gelirinin artmasına yardımcı olmaktadır. Geceleleyen turist sayısındaki artışlar ilin turizmden elde ettiği geliri artırarak bölgesel kalkınmasını olumlu etkilemektedir. 2020 yılının on iki ayının toplamına göre, 2021 yılının ilk üç ayında yabancı turist geceleleyen sayısı daha yüksektir. Bu durumun muhtemel nedeni yabancı turistlerin, 2020 yılında yaptıkları tatilleri Covid-19 pandemisi nedeniyle birden çok şehirde geçirmek yerine tek bir şehirde geçirmek istemeleridir. Erzurum iline gelecek olan turist sayısını ve geceleleyen turist sayısını artırabilmek için reklam, tanıtım ve yatırım faaliyetlerine öncelik verilmeli ve yerel halk turizm konusunda bilinçlendirilmeli ve konaklama tesislerinin kapasiteleri artırılmalıdır.

Tablo 16. Erzurum'daki işletme belgeli otellerde 2000-2021 yılları arası konaklama (URL-5, 2021).

İşletme Belgeli Otellerde Konaklama (Geliş/Geceleme)	Tesise Geliş Sayısı			Geceleme		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
Yıllar						
2000	5416	80303	85719	13700	130457	144157
2001	6151	63463	69614	16002	100694	116696
2002	12202	94917	107119	28637	134391	163028
2003	11239	74104	85343	41973	123428	165401
2004	18333	98237	116570	61592	156350	217642
2005	20253	95442	115695	74505	155044	229549
2006	9291	87825	97116	40277	141010	181287
2007	10961	96771	107732	33041	145772	178813
2008	18929	102776	121705	40340	138556	178896
2009	15959	124471	140430	35497	181873	217370
2010	18811	148020	166831	45213	228512	273725
2011	21511	130249	151760	48132	200978	249110
2012	19995	142904	162899	44500	225290	269790
2013	28649	155741	184674	71984	238742	310726
2014	28240	156434	184674	64581	251417	315998
2015	21025	161336	182361	52320	264095	316415
2016	11565	162524	174089	26091	312718	338809
2017	14393	164920	179313	29634	286833	316117
2018	16154	165973	182127	33024	279299	312323
2019	14201	172295	186496	28996	293589	322585
2020	2994	123254	126248	8677	236473	245150
2021 (ilk 3 ay)	2414	44063	4677	10183	104116	116299

4.8. Turizm Sektöründe Teşvikler ve Erzurum'un Turizm Teşvikleri

Doğal kaynaklar, günümüz dünyasında hızlı bir şekilde kirlenmekte ve yok olmaktadır. Doğal kaynakların yok olmasıyla birlikte bireylerin turizm hareketlerinde ve turizm faaliyetlerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. İnsanlar, artık şehirleşmenin neden olduğu kalabalık ortamlardan uzaklaşarak doğal ortamlara yönelmektedir. Bu noktada turizmin sadece belirli bölgelerde yoğunlaşmaması için turizm teşvikleri uygulanmaktadır. Bu teşvikler tüm bölgelerin, insanlar için turizm alanı olmasına yardımcı olmaktadır (Durgun, 2006:115). İktisadi yaşamın en önemli araçlarından biri olan teşvikler, mevcut olan kıt kaynakların etkin bir şekilde kullanımını sağlamak için uygulanan politikaları içermektedir. Tüm sektörler de olduğu gibi turizm sektöründe de teşvikler, sektörün geliştirilmesi ve belirlenen hedeflere ulaşılması gibi amaçlar içermektedir (Şanlıoğlu ve Özcan, 2017:100).

Turizm faaliyetleri sırasında yeme-içme, eğlenme, konaklama ve ulaştırma harcamaları ekonomik anlamda önemli harcamalar arasında sayılmaktadır. Bu durum özellikle gelişmekte olan ülkelerde oldukça yaygındır. Ödemeler dengesi için gerekli olan döviz ihtiyacının karşılanması, istihdam olanaklarının artması ve bölgeler arasında gelişmişlik farklarının azaltılması turizm sektörünün ülke ekonomilerine önemli

katkılarındandır. Ancak turizm sektöründe yatırımların geri dönüş hızı uzun yıllar alması, doğal afetlere, iktisadi ve siyasi olaylara karşı duyarlı olması bu sektörün yatırımlarında riski artırmaktadır. Bu riskleri azaltmak ve sektörden iktisadi ve sosyal anlamda daha çok faydalanabilmek için turizm teşviklerinin uygulanması zorunlu hale gelmektedir (Bahar, 2006:41).

Turizm sektörüne teşvik politikalarının uygulanmasını gerektiren nedenler şu şekilde sıralanabilir (Toker, 2007:82):

- Emek yoğun bir sektör olması nedeniyle istihdam yaratıcı etkiye sahip olması,
- Döviz girdisi sağlayarak ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkiler yaratması,
- Bölgeler arasında gelir dağılımı ve gelişmişlik farklarını azaltması,
- Vergilerden elde edilen gelirleri artırması,
- Ülkelerin veya bölgelerin doğal ve kültürel varlıklarının değerlendirilmesini sağlanması,
- Ülkeler arasında barışın ve kültürel alışverişi sağlanması.

Türkiye’de turizm teşvik uygulamalarının tarihsel gelişimi incelendiğinde ilk yasal düzenlemenin 1950 yılında çıkarılan “5647 Sayılı Turizm Müesseseleri Teşvik Kanunu” olduğu görülmektedir. Bu yasa hangi müesseselerin yasaya konu olan teşvik uygulamalarından olacağı, bu teşviklerden yararlanma koşulları ve sektörde ki işletmelerin denetlenmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 1982 yılında “2634 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu” çıkarılmasıyla turizm sektörüne büyük destekler verilmiş ve turizm sektöründe tesis sayısı artırılmış. Buna bağlı olarak turizm gelirlerinde artış yaşanmıştır (Toker, 2007: 82).

Turizm sektörünün günümüzde bu derece gelişmesinde turizm teşvik kanununun rolü büyüktür. Bu kanunla, turizm potansiyeli yüksek olan bölgeler belirlenerek; mevcut bölgelerde alt ve üst yapı geliştirilmesi için birçok program uyarlanmış ve Türkiye’de turizm sektörünün dünya standartlarının üzerinde olması hedeflenmiştir (Şanlıoğlu ve Özcan, 2017:113).

Tablo 17. Türkiye’de turizm sektörüne sağlanan teşvikler (Aydoğuş vd., 2018: 6).

Kanun	Teşvikler
2634 Sayılı “Turizmi Teşvik Kanunu”	- Personel Çalıştırılması, - Turizm Kredileri, - Alkollü İçki Satışı, - Kamu Arazisi Tahsisi, - Haberleşme Kolaylıkları, - İhracatçı Sayılma, - Elektrik, Havagazı ve Su Ücretleri, - Resmi Tatil, Hafta Sonu ve Öğle Tatili, - Orman Fonuna Katkının Taksitlendirilmesi

Tablo 17. (Devamı)

Kanun	Teşvikler
6401 Sayılı “İhracata Yönelik Devlet Yardımlarına İlişkin Karar” ile 13812 Sayılı “İhracat, İhracat Sayılan Satış ve Teslimler İle Döviz Kazandırıcı Hizmet ve Faaliyetlerde Vergi, Resim ve Harç İstisnası Hakkında Karar”	- İstihdam ve ARGE Yardımı, - Çevre Maliyetlerinin Desteklenmesi, - Pazar Araştırması ve Pazara Giriş Desteği, - Türk Ürünlerinin Yurtdışında Markalaşması, Türk Malı İmajının Yerleştirilmesi ve TURQUALITY®’nin Desteklenmesi, - Uluslararası Nitelikteki Yurt İçi İhtisas Fuarlarının ve Yurt Dışı Fuar Katılımlarının Desteklenmesi, - İhracatta KDV İstisnası, - Vergi, Resim ve Harç İstisnası
5084 Sayılı “Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”	- Bedelsiz Yatırım Yeri Tahsisi, - Sigorta Primi İşveren Paylarının Ödenmesi, - Gelir Vergisi Stopajı Desteği (%80 oranında)
5510 Sayılı “ Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu”	-100 TL Sigorta Primi İşveren Payı İndirimi
2006/10921 Sayılı “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar”	-KDV İstisnası- Faiz Desteği
1319 Sayılı “Emlak Vergisi Kanunu”	-5 Yıl Süre İle Geçici Muafiyet
4875 Sayılı “Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu”	- Tek Bir Şeffaf ve Tutarlı bir doküman ile yabancı yatırımcıların mevcut haklarının garanti altına alınması, - Kazanılmış Hakların Korunması ve Büyüme ve Gelişme İçin Yatırımcı Dostu İklimin Sürekliliğini Sağlamak İçin Gerekli Politika Değişiminin Sağlanması, - Önceden Şart Koşulları İzleme, Onay, Pay Transferi ve Minimum Sermaye Gibi Şartlardan Muaf Olarak Yatırım Özgürlüğü Sağlanması, - Doğrudan Yabancı Yatırım ve Yabancı Yatırımcılar Tanımlarını Uluslararası Kabul Görmüş Standartlara Yükseltmek
2010/9 Sayılı Tebliğ	- Yurt Dışı Fuarlarına Katılım Desteği
2012/4 Sayılı “Döviz Kazandırıcı Hizmet Ticaretinin Desteklenmesi Hakkında Tebliğ”	- Danışmanlık Desteği, - Belgelendirme Desteği, - Yurtdışı Tanıtım Desteği, - Yurtdışı Birim Desteği, - Pazara Giriş Desteği, - Ticaret Heyeti ve Alım Heyeti Desteği

19 Haziran 2012 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan “Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar” ile il bazında teşvik sistemine geçilmiştir. Bu teşvik sistemi, genel teşvik ve bölgesel teşvik olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Genel teşvik unsurları KDV istisnası ve Gümrük Vergisi Muafiyeti desteklerini içerirken, bölgesel teşvik unsurları bunlara ek olarak Vergi İndirimi, Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği, Yatırım Yeri Tahsisi ve Faiz Desteklerini içermektedir (Erzurum İli Turizm Sektörü Raporu, 2014:55).

Erzurum ili turizm teşviklerine bakıldığında; ilk sıralarda kış turizminin geliştirilebilmesi için bölgedeki tesislerin okul ve federasyonlar tarafından daha yoğun kullanılması ve turizm acentelerine tanıtımının gerçekleşmesi, Palandöken dağındaki mevcut kayak merkezlerinin ve alt yapısının kış sezonu dışında kullanımının sağlanması, konferans, fuar ve şirket turizminin gelişmesi için özel paket programlarının kullanıma hazır hale getirilmesi, fuar turizmi için bölgenin cazibe

merkezi haline getirilmesi, tarih ve kültürel mirasın geliştirilmesi için “Erzurum Şehir Keşfi Rotası” kapsamında ilin tarihi ve kültürel güzelliklerini içeren tur rotası oluşturulması, bölgedeki tarihi mirasın korunması, macera ve doğa sporlarının geliştirilmesi amacıyla Tortum Gölü, Tortum Şelalesinde macera su sporlarının tanıtımının yapılması, çiftlik ve eko turizmin gelişmesi için jeoturizmin geliştirilmesi ve çiftlik köylerinin oluşturulması, medikal ve sağlık turizminin geliştirilmesi için sağlık turizminin alt yapısının güçlendirilmesi, medikal turizmin alt yapısının sağlam olması nedeniyle Rusya ve İran gibi ülkelerden Erzurum’a tedavi için gelen ziyaretçilerin çekilebilmesi gelmektedir (Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, İnovasyona Dayalı Turizm Strateji ve Eylem Planı, 2011:35).

Erzurum ili turizm strateji ve eylem planlarının hedeflerinin başında bölge insanın refah düzeyini artırmak, bölgesel kalkınmanın sağlanabilmesi için mevcut kaynakların etkin ve verimli bir şekilde kullanımı gelmektedir. Kış turizminin gelişmesi amacıyla “Kış Turizm Master Planı” kapsamında kış koridoru oluşturulmuştur. Bu sayede bölgenin konaklama kapasitesinin artırılması hedeflenmektedir. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı bütçesinden Erzurum’un sanat ve kültür turizmini destekleyici bütçeler ayrılmaktadır (Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, İnovasyona Dayalı Turizm Strateji ve Eylem Planı, 2011:35).

4.9. Erzurum’da Turizm Sektörünün Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Turizm sektörünün bir bölgede olumlu etkiler yaratabilmesi için o bölgede turist çekici faktörlerin fazla olması önemlidir. Bu noktada bölgeye gelen turistlere daha iyi hizmet sunabilmek için elektrik, su, haberleşme ve kanalizasyon gibi altyapı, tiyatro, sinema, park gibi üstyapı olanaklarını geliştirmek oldukça önemlidir. Altyapı ve üstyapı olanaklarının gelişmesiyle bölgenin yaşam kalitesi artmakta ve bölgesel kalkınma olumlu yönde etkilenmektedir.

Ekonomik anlamda yarattığı etkilerin yanı sıra, turizmin gelişmesi bölgede kültürel etkileşimi artırmakta ve ilin sosyal anlamda gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Ayrıca turizm geliştikçe çevre bilinci artmakta ve bu sayede bölgede sosyo-kültürel anlamda kalkınma sağlanmaktadır.

Erzurum ili turizm potansiyeli açısından incelendiğinde, pek çok ilçesinde eşsiz güzellik ve farklı oluşumlara sahip jeolojik oluşumları, Palandöken, Kandilli, Konaklı Kayak Merkezleri, Narman Beş Göller, Narman Peri Bacaları, Tortum Şelalesi gibi doğal güzellikleri ve birçok türbe ve kümbetle inanç turizmi ile öne çıkan bir ildir. İl

tesis arzı açısından ele alındığında 55 adet belediye belgeli, 24 adet turizm belgeli, 6 adet yatırım belgeli tesise sahip olduğu görülmektedir.

Turizm sektörü Erzurum gibi ekonomik anlamda yeterince gelişmemiş bölgelerde kârlı bir yatırım aracı olarak görülmektedir. Özellikle kış turizminde uluslararası bir öneme sahip olan Erzurum ilinde, turizm kişi başına düşen milli gelir düzeyini artırarak bölgesel kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır. Örneğin turizmin bir bölgede gelişmesi, o bölgeye yeni satın alma gücü yaratmaktadır. Bu satın alma gücü ise doğrudan ve dolaylı olarak bölge halkının gelir düzeyini artırmaktadır. Gelir düzeyinin artmasına bağlı olarak da kişi başına düşen milli gelir ve bölge refahı artmaktadır. Ayrıca turizm sektörünün gelişmesiyle turistik talep artmakta ve yeni istihdam olanakları ortaya çıkmaktadır.

Turizm sektörünün Erzurum ilinde bölgesel kalkınma aracı olarak daha etkin bir şekilde kullanılabilmesi için öncelikle ulaşım imkânları, konaklama tesisleri kapasiteleri ve tanıtım faaliyetleri geliştirilmelidir. Turizm insan merkezli yaklaşımla geliştiği için halk turizm konusunda bilinçlendirilmeli ve nitelikli personel sayısı artırılmalıdır (Briedenhann ve Wickens, 2004:75).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bölgelerarası dengesizlik, yatırımların belli başlı bölgelere yoğunlaşmasına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında meydana gelen bu dengesizlikler siyasal, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan birçok olumsuz etki yaratmaktadır. Bu etkiler işsizlik, yaşanan yoğun göç olaylarının sonucu olarak çarpık kentleşme, alt yapı yetersizliği olarak sıralanabilir. Tüm bu olumsuz etkileri ortadan kaldırmak amacıyla ülkeler bir takım politikalara yönelmişlerdir. Söz konusu politikalar, geri kalmış bölgeleri sosyo-ekonomik anlamda kalkındırma amacı taşımaktadır.

Tüm ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de bölgelerarasında dengesizlikler mevcuttur. Bu dengesizliklerin ortadan kaldırılması için tarih boyunca birçok politika uygulanmıştır. Bu politikalar planlı dönem öncesi ve planlı dönem sonrası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu politikaların en temel amacı bölgelerarası dengesizliğin giderilerek, bölgelerin dengeli bir şekilde kalkınmasını sağlamak olmuştur. Ancak uygulanan politikalar sonucunda istenilen başarı elde edilememiştir. Bu nedenle bölgelerin gelirini artırıcı farklı politikalar ele alınmıştır.

Bu noktada turizm sektörü, bir bölgesel kalkınma politikası olarak büyük önem taşımaktadır. Tarım ve sanayi alanında yeterince gelişmemiş ve gelişme imkânı bulunmayan bölgeler sahip olduğu zengin turizm potansiyeli sayesinde dengeli bir şekilde kalkınma fırsatı yakalayabilmektedirler. Ancak turizmin, bölgesel kalkınma üzerinde tek başına yeterli bir sektör olduğu söylenemez. Diğer sektörler üzerinde yarattığı olumlu etkiler nedeniyle kalkınma anlamında yardımcı bir sektör olarak ele alınmakta ve bölgesel kalkınma aracı olma niteliğine sahip bir sektör konumundadır.

Refah düzeyinin artmasıyla birlikte özellikle kent yaşamının yarattığı sorunlar sosyal hayatı olumsuz etkileyerek, insanların huzurlu bir ortamda vakit geçirme isteğini artırmakta ve turizme yönlendirmektedir. Elbette bunların dışında, yaşam süresinin uzaması, reklam, tanıtım gibi faktörler de insanları turizm faaliyetlerine yönlendiren nedenler arasında sayılabilmektedir. Turizm faaliyetleri genellikle zengin turizm potansiyeline sahip ülke veya bölgelere yapılmaktadır. Bunun sonucu olarak da gelir düzeyinde artış yaşanmakta ve ekonomik büyüme gerçekleşmektedir. Turizm gelirlerinin milli gelir üzerinde yarattığı etkilerini inceleyen birçok çalışmaya göre turizm gelirleri ve milli gelir arasında pozitif bir ilişki vardır.

Tüm bunların yanı sıra turizm, ülkelerin en büyük ekonomik problemlerinden biri olan istihdam sorununa da çözüm yaratan sektörlerdendir. Ancak her ne kadar istihdam

yaratma etkisine sahip olsa da turizm faaliyetlerinin belli mevsimlerde yoğunlaşmasına bağlı olarak mevsimsel işsizlik sorununu ortaya çıkmaktadır. Turizm insanların farklı kültürlerle etkileşim içinde olmasını sağlayarak sosyal anlamda gelişmesine olanak sağlamaktadır.

Belirtilen önemi nedeniyle turizm potansiyeli açısından zengin olan bölgelerde, turizm politikalarının planlı ve etkin bir şekilde uygulanması, turizm gelirini artırarak diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik farklarını en aza indirmede önemli rol oynayabilir. Zengin turizm potansiyeline sahip olan bölgelere yapılan yatırımlar, bölgeler arasında kaynak aktarımı yaratmaktadır. Kaynak aktarımı ise ekonomik faaliyetleri geliştirmekte, gelir ve istihdam olanakları oluşturmaktadır.

Bölgeleri turizm anlamında öne çıkaran fonksiyonlar, bölgesel gelişmişlik farklarını giderici bir role sahipken, etkin ve verimli bir şekilde yönetilemeyen turizm politikası tam tersi durumlara neden olabilmektedir. Bu nedenle turizm politikaları, iyi bir plan ve izleme sürecine sahip olmalıdır. Diğer bir ifadeyle turizm planlaması ekonomik kalkınma ile bağlantılı bir olgudur. İyi bir turizm planlaması ile bölgesel kalkınma gerçekleşecek ve ekonomiyi dinamikleştiren bir hareketlilik oluşacaktır. Bunun sonucu olarak döviz girdisi sağlanacak ve en bilindik ifadeyle turizm “bacasız sanayi” görevini yerine getirecektir.

Dünya ülkelerinin sahip olduğu toplam turizm gelirleri pastası hızlıca artan rekabete sahipken, her bölgesi farklı ve değerli turizm potansiyeline sahip olan Türkiye’de, hem toplumsal olarak hem de turizm politikalarını şekillendirenler olarak turizm bilincinin gelişmediği söylenebilir. Türkiye’de turizm sektörünün bölgesel kalkınma aracı olarak kullanılabilmesi için zengin turizm potansiyeline sahip bölgeler plan ve politikalar yardımıyla geliştirilmelidir.

Alan araştırmasına konu olan Erzurum ili ekonomisi, tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Buğday ve patates ürünleri başta olmak üzere, birçok tarım ürünü üretimi gerçekleşse de maalesef tarım sektörü ilin ekonomisine büyük katkılar sağlamamaktadır. Uygulanan birçok kalkınma stratejisine ek olarak, gerek tarihi, gerekse sahip olduğu doğal güzellikler sayesinde zengin turizm potansiyeline sahip turizme dayalı bir kalkınma stratejisi uygulanmalıdır.

Turizm açısından Doğu Anadolu bölgesinin diğer şehirlerine göre avantajlı bir bölgedir. Turizm amaçlı yapılan değerlendirmeye göre, Erzurum ili hem yaz hem de kış mevsimine uygun farklı turizm faaliyetlerinin gerçekleşmesine sahip oldukça zengin bir turizm arz potansiyeline sahiptir. Örneğin, il su sporları, kayak, kültür ve termal turizm faaliyetleri gibi imkânlarla sahiptir. Özellikle kış sporlarında bölgenin uluslararası

öneme sahip olması nedeniyle, kış turizmi Erzurum iline olan turizm tercihini artırıcı etkiye sahiptir.

Bu çalışmada sektörel veriler yardımıyla Erzurum ili için turizmin bölgesel kalkınma üzerindeki rolü araştırılmıştır. Çalışmanın temel amacı turizmin bölgesel kalkınma üzerindeki rolünü ve Erzurum ilinin mevcut turizm potansiyelini ortaya koyarak, bu potansiyelin ilin kalkınmasında yarattığı etkiyi sektörel veriler yardımıyla incelemektir. Erzurum ili turistik tesis arzı verilerine göre il, Turizm Bakanlığı işletme belgeli 24 adet tesis, 1413 oda ve 2891 yatak, belediye belgeli 55 adet tesis, 1618 oda ve 3219 yatak, yatırım belgeli ise 6 adet tesis, 414 oda ve 886 yatak kapasitesine sahiptir. Ayrıca tesislerin türlerine bakıldığında beş yıldızlı otel sayısının sadece iki adet olduğu görülmektedir. Bu sayı ilin turistler tarafından tercih edilmemesine neden olabilmektedir. Konaklama tesisleri turizm çekiciliklerini oluşturan işletmeler arasında yer aldığı için konaklama imkânları ne kadar rahat ve kolay olursa, bölgeye gelen turist ve geceleleyen sayıda o kadar artacaktır. Yani turizmin gelişmesi konaklama tesislerinin kapasitesine önemli ölçüde bağlıdır. Kış Turizm Koridoru içinde değerlendirilen Erzurum için konaklama tesislerinin sayısı ve kapasiteleri yetersizdir.

Erzurum'un turizm talebi ele alındığında, 2016 yılından itibaren yerli ve yabancı turist sayısında sürekli artış yaşandığı görülmektedir. 2016 yılından 2019 yılına kadar geceleleyen turist sayısında artış söz konusudur. 2019 yılında toplam turist sayısı 647.947 iken, geceleleyen turist sayısı 322.585'dir. 2020 yılında ise toplam turist sayısı 331.820 iken, 2021 yılında Covid-19 pandemisi nedeniyle bu sayısı % 82 oranında azalarak 60.055'e düşmüştür. 2020 yılında geceleleyen turist sayısı ise 245.150 iken, 2021 yılında % 53 oranında bir azalma meydana gelmiş ve 114.299'a düşmüştür. Bu azalış ilin ekonomisini büyük oranda sarsmıştır.

Erzurum ilinin ekonomisi büyük oranda tarım ve hayvancılığa bağlıdır. Ayrıca gelir dağılımı bozuk ve istihdam oranı yeterli düzeyde değildir. Bu da ilin gelişmişlik açısından istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir. Konaklama tesislerinin kapasitesinin yetersiz oluşu, turist sayısında ve geceleleyen sayısında düşüşlere neden olmaktadır. Bu düşüş de turizm gelirlerini azaltarak ilin bölgesel kalkınması üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır.

Elde edilen veriler sonucunda Erzurum'un sahip olduğu tarihi, doğal ve kültürel varlıklar bakımından zengin olmasına karşın, bu varlıkları değerlendirebilecek yeterli yatırım, tanıtım ve reklam faaliyetlerinin olmadığı görülmektedir. Buna bağlı olarak da bölgenin kış turizmi dışında diğer turizm faaliyetleri açısından yeterli turist çekemediği gözlenmektedir. Sahip olunan turizm kaynaklarını korumak ve değerlendirmek için

yeterli tedbir alınmamaktadır. Uludağ ve Erciyes gibi kayak merkezleriyle kıyaslandığında Erzurum'un sahip olduğu kayak merkezlerinin sahip olduğu iklim koşulları nedeniyle oldukça avantajlı olduğu görülmektedir. Ancak kış turizminin gelişmemesinin en temel nedeni turistlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek restoran, konaklama ve diğer hizmetlerin yetersiz oluşudur. Bu tür ihtiyaçların karşılanabilmesi ve Erzurum'un turizm alanında hareketliliği yakalayabilmesi için bölgenin sahip olduğu kaynakların tanıtımının yapılması büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca turizm sektöründen ekonomik anlamda yararlanılabilmesi için turizme karşı bölge halkını ve esnafı bilinçlendirmek, yerel yönetim ve özel sektör arasındaki iletişim sorunlarını ortadan kaldırmak, alt ve üst yapının hem kamu hem de özel sektör tarafından desteklenmesini sağlamak gerekmektedir.

Turizm sektöründe istihdam edilecek elemanların iyi bir şekilde eğitim alması gerekmektedir. Elemanların kalifiye olması, Erzurum iline gelecek olacak turist sayısını artıracak ve bölgesel kalkınma büyük oranda gerçekleşecektir.

Sağlık turizmi ve kongre turizmi, turizm talebinin mevsimsel yoğunlaşmanın önüne geçmek için önemli bir araçtır. Bu nedenle dört ve beş yıldızlı otellerde kongreler düzenlenmeli ve kongre merkezleri inşa edilmelidir.

Havayolu ve karayolu gibi ulaşım imkânlarının önemi düşünüldüğünde, Erzurum'a Türkiye'nin ve dünyanın her yerinden ulaşılabilmesi için seferler konmalıdır. Böylece turizm talebi artacaktır.

Söz konusu bölgenin özellikle kış turizmine elverişli yapısı nedeniyle Palandöken, Konaklı ve Kandilli merkezlerine yakın konaklama tesisleri ve spor-kamp tesislerinin artırılması, ilin turizm alanında arzu edilen seviyeye ulaşmasına yardımcı olacaktır. Bu sayede ilin sahip olduğu turizm potansiyeli, bölgesel anlamda kalkınmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak turizm sektörü, Erzurum ilinin ekonomik anlamda kalkınmasında etkili ancak yeterli bir sektör değildir. Fakat gelecek vaat eden bir sektör olması nedeniyle yeterli yatırımın yapılması, elde edilen gelirden halkında faydalanmasını sağlayarak turizme olan güvenin artırılması halinde turizm sektörü Erzurum ili için kalkınmada öncelikli sektörler arasında olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acuner, A. Ş. (2006). *Alternatif turizm türlerinin Doğu Karadeniz Bölgesi turizm potansiyelinin gelişmesine etkisi*. Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, Ankara.
- Ajala, A.O. ve Ariu, I.R. (2013). Tourism and integrated devolopment a georaphic perspective. *Malaysia Journal of Society and Space*, 9 (1), 118-128.
- Akça, Y. (2016). Türkiye'nin kalkınma planlarında turizm politikası. *International Conference On Eurasian Economies*.
- Aktaş, C. (2005). Türkiye'nin turizm gelirlerini etkileyen değişkenler ve değişkenler için en uygun regresyon denkleminin belirlenmesi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6 (2), 163-174.
- Alaaddin, F. ve Rol, S. (2020). Covid-19 pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0, 233-258.
- Altaş, T. N., Çavuş, A. ve Zaman, N. (2015). Türkiye'nin kış turizmi koridorunda yeni bir kış turizm merkezi: Konaklı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0 (31), 345-365.
- Arslan, K. (2005). Bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesinde etkin bir araç: bölgesel planlama ve bölgesel kalkınma ajansları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (7), 275-294.
- Arslan, R. (2017). Türkiye'nin turizm politikası (1923-1960). *Turkish Studies*, 12 (19), 1-16.
- Atay, L. (2020). Covid-19 salgını ve turizme etkileri. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17 (1), 168-172.
- Aydın, A. (2008). İktisadi açıdan bölgesel dengesizlik: Mardin ili örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (24), 304-312.
- Aydın, A. ve Gencür, A. S. (2015). Türkiye'nin turizm arzı. *Piyasa Yapısı ve Global Riskler. Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. 2 (2), 45-64.
- Aydın, A., Darıcı, B. ve Taşçı, M. H. (2015). Uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik faktörler: Türkiye üzerine bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 45, 143-177.
- Bahar, O. (2003). Kitle turizminin çevre üzerindeki olası etkileri: Bodrum örneği. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 14 (2), 150-158.
- Bahar, O. (2006). Küreselleşme sürecinde Türkiye'de turizm sektörüne sağlanan teşvikler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (4), 34-53.

- Bahar, O. ve İlal Ç. N. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1), 125-139.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2013). *Turizm ekonomisi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Balaguer, J. ve Cantavella J., M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the spanish case. *Applied Economics*, 34 (7), 877-884.
- Batuhan, T. (2020). On birinci kalkınma planında turizm politikaları. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 77-84.
- Baykal, N. (2010). *Türkiye’de bölgesel kalkınma açısından kalkınma ajanslarının misyonu: Kayseri örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman.
- Baykul, A. ve Maden, S. I. (2017). Bölgesel kalkınma ve turizm ilişkisi: TR61 bölgesi üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 65-73.
- Berber, Ş. (2003). Sosyal değişme katalizörü olarak turizm ve etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 205-221.
- Beyaz, Z. ve Karabacak, G. (2018). Türkiye’de turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi. *European Journal of Managerial Research Dergisi*, 2 (2), 56-75.
- Bilici, N. ve Işık, Z. (2018). Bölgesel kalkınmada yayla turizmi: Rize ili örneği. *Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 1-21.
- Briedenhann, J. ve Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas vibrant hope or imposibble dream?. *Tourism Management*. 25, 71-79.
- Burkart, A.J. ve Medlik, S.(1992). *Tourisim, past, present and future*. Butterwart-Heinemann, London.
- Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2021). 20 Ekim 2021 tarihinde <https://bursa.ktb.gov.tr/TR-70247/kis-turizmi.html> adresinden erişildi.
- Büyük, Ö. ve Can, E. (2020).Covid-19 salgının türk turizmine etkileri: seyahat ve konaklama endüstrileri üzerine değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 23 (2), 312-331.
- Büyükaşalvarcı, A., Şapcılar, M. C. ve Bayrakcı, S. (2016). Kalkınma planları kapsamında turizm endüstrisinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 11, 186-201.

- Civelek, A. (2010). Turizmin sosyal yapıya ve sosyal değişmeye etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13 (1-2), 331-350.
- Çakır, P. (2000). İdeal turizm dengesi, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16 (1), 615-626.
- Çakır, P. (2002). Turizm sektörünün istihdam yapısı ve sorunları. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18 (1), 195-202.
- Çakır, R. A. ve Sandalcılar, A. R. (2018). Turizmin bölgesel kalkınmaya etkileri: Rize Ayder turizm bölgesi örneği. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 342-360.
- Çallı, D. (2015). Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye'nin konumu. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4 (1), 4-28.
- Çeken, H. (2008). Turizmin bölgesel kalkınmaya etkisi üzerine teorik bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 10 (2), 293-306.
- Çıkmın, A., Çeken, H. ve Uçar, M. (2009). Turizmin tarım sektörüne etkisi, agro-turizm ve ekonomik sonuçları. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 15 (1), 1-8.
- Deery, M., Jago, L. ve Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: a new research agenda. *Tourism Management*, 33(1), 64-73.
- Demir, M., Günaydın, Y. ve Demir, Ş. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının Türkiye'de turizm üzerindeki öncülleri, etkileri ve sonuçlarının değerlendirilmesi. *Social Sciences Dergisi*, 6 (1), 80-107.
- Dengiz, O., Turan, İ. ve Özkan, B. (2019). Erzurum ili temel coğrafi özellikleri ve potansiyel işlemeli tarım alanı varlığı. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 50 (2), 136-152.
- Dilek, S. E. ve Dilek, N. K. (2017). Dünyada ve Türkiye'de yaşanan olayların turizme yansımaları: 1960'tan günümüze tarihsel bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2), 1083-1108.
- Dinçer, M. Z. ve Cetin, G. (2015). *Kalkınma planlarında turizm*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Doğaner, S. (1996). Köyceğiz-Dalman çevresinde coğrafi özelliklerin turizm açısından değerlendirilmesi. *Coğrafya Dergisi*. 0 (4), 24-53.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as long run economics growth factor: an empirical investigation for greece using causality analysis. *Tourism Economics*. 10 (3), 305-316.
- Durgun, A. (2006). *Bölgesel kalkınmada turizmin rolü: Isparta örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

- Elmas, B., Akkuş, Ç. ve Cengiz, G. (2013). Erzurum ili temel ve destekleyici turistik ürün çeşitlerinin değerlendirilmesi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), 84-109.
- Erkan, B. (1999). Türkiye’de nedenleri ve boyutlarıyla bölgesel düalizm. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 119-136.
- Erol, I. S. (2020). Covid-19’un turizm sektöründe istihdama etkisi: İtalya, İspanya ve Türkiye örnekleri. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8 (2), 38-49.
- Ersungur, M. (2016). *Bölgesel iktisat teori, politika ve uygulama*. İmaj Yayınevi, Ankara.
- Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2021a). 11 Mayıs 2021 tarihinde <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html/> adresinden erişildi.
- Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2021b). 23 Nisan 2021 tarihinde [https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56063/cografya.html /](https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56063/cografya.html/) adresinden erişildi.
- Evcin, E. (2014). Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında turizm ve tanıtma faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 55, 23-82.
- Faulkner, B. ve Tideswell, C. (1997). A framework for monitoring community impacts of tourism, *Journal of Sustainable Tourism*, 5(1), 3–28.
- Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (Covid-19) on the world economy. *IESE Business School Spain*, 2,1-32.
- Filep, S. (2014). Moving beyond subjective wellbeing: a tourism critique. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 38(2), 266–274.
- Gençten, O. (2017). Aziziye ve mecdiye tabyalarının askeri tahkimat yapısı olarak mimari özelliklerinin incelenmesi. *Tübav Bilim Dergisi*, 10 (1), 1-11.
- Göçen, S., Yirik, Ş. ve Yılmaz, Y. (2011). Türkiye’de krizler ve krizlerin turizm sektörüne etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 493-509.
- Göğebakan, M. (2015). Dünya üzerindeki kültürel varlıkların turizme ve ekonomiye katkısı. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5 (2), 48-71.
- Gülbahar, O. (2009). Turizmin bölgelerarası gelişmişlik farklarını gidermedeki rolü (Türkiye örneği). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (1), 19-47.
- Gündoğdu, H. (2018). Tarihi geçmişiyle Erzurum kalesi. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 177-211.
- Güner, K. (2018). *Turizm sektörünün bölgesel kalkınma üzerine etkisi: Giresun örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu.

- Gürbüz, A. (2002). Turizmin sosyal çevreye etkisi üzerine bir araştırma. *Teknoloji Dergisi*, 1 (2), 49-59.
- Gürkan, İ. (1996). Turizmin sosyal yapı üzerindeki etkileri. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7 (1),112-119.
- Güzel, Ö. (2011). Türkiye’de iç turizm pazarı analizi ve pazarı canlandırmaya yönelik alternatif turizm olanakları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (16), 127-144.
- Hepaktan, E., Çınar, S. (2010). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2),135-154.
- Issı, Y. (1989). Türkiye turizminin yapay ve doğal çevre üzerindeki etkileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1), 115-131.
- İbret, B.Ü., Aydınöz, D. ve Uğurlu, M. (2015). Kastamonu şehrinde kültür ve inanç turizmi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 32, 239-269.
- İnbaşı, M., Çakır, İ.E. ve Demir, S. (2014). *1642 tarihli Erzurum eyaleti mufasaalavâriz defteri I*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İskender, A. (2020). Doğa temelli turizm kapsamında Narman Peri Bacaları ziyaretçi yorumlarının içerik analizi ile incelenmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (4), 3523-3535.
- İspir Kaymakamlığı. (2021). 1 Mayıs 2021 tarihinde <http://www.ispir.gov.tr/yedigoller/> adresinden erişildi.
- Kahraman, N. (2014). İstanbul’un turizm arz-talep yapısı ve gelişimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 163-190.
- Kar, M., Zorkirişçi E. ve Yıldırım, M. (2004). Turizmin ekonomiye katkısı üzerine ampirik bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8, 87-122.
- Karaca, Z., Can, H., Yarbaşı, Y.İ., Özdemir, S. ve Oral, G.F.(2018). *Erzurum ili sosyo-ekonomik profili*. Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Karakaş, A. ve Güngör, Y. (2015). Turizm faaliyetlerinin çevreye etkisi. *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çevre Sorunları Sempozyumu*, 24-25.
- Karasu, T. (1990). Kongre turizmi üzerine düşünceler. *Turizm Araştırmaları Dergisi*. 1 (5), 32-34.
- Karataş, M. ve Babür, S. (2013). Gelişen dünyada turizm sektörünün yeri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2013 (2),15-24.

- Kervankıran, İ. ve Çuhadar, M. (2017). Türkiye’de iç turizmin gelişimi ve mekânsal istatistik yöntemlerle analizi. *Turizm Akademik Dergisi*, 4 (2), 1-18.
- Kıvılcım, B. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) salgınının turizm sektörüne muhtemel etkileri. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (1), 17-27.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (2), 351-360.
- Korgavuş, B. (2017). Erzurum Palandöken’in kış turizmi açısından değerlendirilmesi. *Ata Planlama ve Tasarım Dergisi*, 1 (1), 13-23.
- Koşan, A. (2013). Kış sporları turizmi –kayak turistlerinin kış turizm merkezlerini algı ve değerlendirmelerine ait bir araştırma (Palandöken’de bir uygulama). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2), 293-324.
- Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2014). *Genel turizm ilkeler- kavramlar*. Detay Yayıncılık, Ankara.
- Kozan, G., Özdemir, S. ve Günlü, E. (2014). Turizm yazınında “deniz turizmi”nin tarihsel gelişimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 115-129.
- Kördeve, K. M. (2016). Sağlık turizmine genel bir bakış ve Türkiye’nin sağlık turizmindeki yeri. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 2 (1),51-61.
- Köşklü, Z. (2010). Erzurum’da Osmanlı dönemi hanları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1 (5), 113-134.
- Köşklü, Z. ve Çınar, S. (2010). Erzurum’da Osmanlı dönemi hamamları. *Sanat Dergisi*, 0 (18), 117-136.
- Kulaksız, Y. (2008). *Türkiye’de bölgesel gelişmişlik farkları, istihdam ve kurum hizmetlerinin çeşitlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü Ankara.
- Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı. (2011). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi 2012-2023 İnovasyona Dayalı Turizm Strateji ve Eylem Planı*. 1-160.
- Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı. (2012). *TRAI Düzey 2 Bölge Planı Tarım Sektörü Raporları*. 7-59.
- Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı. (2014). *Erzurum İli Turizm Sektörü Raporu*. 1-65.
- Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı. (2015). *Erzurum İli Sosyal Yapı Analizi*. 7-79.

- Küçükbaşol, Y. (2015). Çoruh nehri ve Yusufeli barajı toplumsal, ekonomik ve çevresel etkileri bakımından bir baraj incelemesi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (2), 133-158.
- Küçükuğurlu, M. (2017). Erzurum kalesi ve tabyalar hakkında bazı tespitler. *Etü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 67-84.
- Külekçi, E. A. ve Sezen, I. (2018). Bir ekoturizm aktivitesi olarak mağara turizmi; Erzurum ili Elmalı mağarası örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 3 (1), 66-75.
- Künü, S., Hopoğlu, S., Gürkan, S.Ö. ve Güneş, Ç. (2015). Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki: Doğu Karadeniz bölgesi üzerine bir inceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 1-93.
- Lahn, E. (1944). Tortum gölü ve tortum şelalesi. *Türk Coğrafya Dergisi*, 0 (5-6), 137-142.
- Lickorish L.J. ve Jenkins, L.C. (1997). *An intorduction to tourism*. Butterworth Heinemann.
- Lindberg, K. ve Johnson R. L. (1997). The economic values of tourism's social impacts. *Annals of Tourism Research*, XXIV, 1, 90-116.
- Macbeth, J., Carson, D. ve Northcote J. (2004). Social capital, tourism and regional devolopment: spccc as a book for innovation and sustainability. *Current Issues in Tourism*, 7 (6), 502-522.
- Martin, J. L.E., Morales, N. M. ve Scarpa, R. (2004). Tourism and economic growth in latin american ountries: a panel data pproach. *Natural Resources Management*, 1-20.
- Mccool, S.F. and Martin, S. R. (1998). Community ttachment and attitudes toward tourism devolopment. *Journal of Travel Research*, 32 (3), 29-34.
- Miguel, E. ve Mobarak, A., M. (2021). The economics of The covid-19 pandemic in poo countries. *Nber Working Paper Series*, 1-55.
- Mihalic, T. (2014). Tourisim and economic development issue. *Channel View Publications*. 1-53.
- Müller, D.K. ve Jansson, B. (2005). *Tourisim in peripheries perspectives from the ar orth and south*. Department of Social and Economic Geography, Umea University, Sweden.
- Oh, H., Fiore, A.M. ve Jeoung, M. (2007). Measuring, experince economy concepts: tourism applications. *Journal of Travel Research*. 46, 119-132.

- Orhan, T. ve Karahan, F. (2010). Uzundere ilçesi ve yakın çevresinin ekoturizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 27-42.
- Özçoban, E. (2019). Türkiye’de kış turizmi ve Erciyes kayak merkezi üzerine bir değerlendirme. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (3), 1606-162.
- Özdemir, K. (1999). Bölgesel kalkınma politikaları ve Türkiye’de bölgesel dengesizliği azaltmada teşvik uygulamalarının önemi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15, 121-126.
- Özdemir, M., Gürkan, M. İ. ve Kırıl, M. (2000). Turizm hareketlerinin sosyo-ekonomik yapıya etkisi: Belek, Kapras ve Girne üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 11 (2),79-84.
- Saçılık, Y. M. ve Toptaş, A. (2017). Kültür turizmi ve etkileri konusunda turizm öğrencilerinin algılarının belirlenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 4 (2), 107-119.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2019). Turizmin ekonomik etkileri: Akdeniz ülkeleri örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (4), 1308-1315.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel kalkınma sorunsalı: Türkiye’de uygulanan bölgesel kalkınma politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6 (2), 35-54.
- Seyidoğlu, H. (1999). *Uluslararası iktisat, teori politika ve uygulama*. İstanbul.
- Shamsuddoha, M. ve Chowdhury, T. (2009). Opportunities of developing tourism industry in bangladesh. *University of Chittagong. Revista de Tourism*, 8 (3), 22-26.
- Sharma, K.K. (2004). *Tourisim and regional development*. Sarup and Sons New Delhi. India.
- Silberberg, T. (1995). Cultural tourism and business opportunities for museum and heritage sites. *Tourism Management*, 16 (5), 361-365.
- Sinclair, M. T. (1998). Tourism and economic development: a survey. *The Journal Of Development Studies*, 34 (5), 1-51.
- Somoncu, M. (2020). Turizmin kalkınmaya etkisi ve Türkiye turizmindeki bölgesel farklılıklar. Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi IV. *Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 163-178.
- Sözen, Ö. M. (2007). 1982 sonrasında Türkiye’de uygulanan turizm politikalarının Çanakkale turizmine etkileri. *Sosyoekonomi Dergisi*, 6 (6), 64-88.
- Şanlıoğlu, Ö. ve Özcan, E. Ö. (2017). Türkiye’de uygulanan turizm teşvik politikaları ve sonuçları. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (2), 97-118.

- Şeker, H.(2011). *Bölgesel kalkınmada turizmin rolü ve Amasya örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Şit, M. (2016). Türkiye’de turizm sektörünün istihdama katkısı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7 (1), 101-117.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı, 1963-1967*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı, 1968-1972*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1972). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı, 1973-1977*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1979). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı, 1979-1983*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1984). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı, 1985-1989*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1989). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı, 1990-1994*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (1995). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı, 1996-2000*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2000). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı, 2001-2005*.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı, 2007-2013*.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci kalkınma planı, 2019-2023*.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2019). *Erzurum il sanayi durum raporu*, Erzurum Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü.
- Takım, A. (2010). Türkiye’de bölgesel kalkınma planlarının iktisat politikalarının performansına etkisi: Zonguldak-Bartın ve Karabük Örneği. *Social Sciences Dergisi*, 5 (3), 259-275.
- Taş, E. ve Kapusızoğlu, M. (2017). Spor turizminde farklı alternatifler: Bayburt ili örneği. *Social Sciences Dergisi*, 7, 233-242.
- Tellioğlu, S. ve Tekin, M.(2016). Türkiye’de iç turizm hareketlerinin incelenmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (32), 488-507.

- Toker, B. (2007). Türkiye’de turizm sektörü teşviklerinin değerlendirilmesi. *Yönetim ve Turizm Dergisi*, 14 (2), 81-92.
- Tolunay, A. ve Akyol, A. (2006). Kalkınma ve kırsal kalkınma: temel kavramlar ve tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 116-127.
- Toy, S., Eymirli, E.B. ve Karapınar, M. (2010). *Erzurum konaklı bölgesi kış turizm merkezi raporu*. Kuzey Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Erzurum.
- Tuncel, V. (2019). Kalkınma planlarının turizm politikaları perspektifinde değerlendirilmesi. *Tourism and Recreation Dergisi*, 1 (2), 58-66.
- Turizm Strateji ve Araştırma Merkezi (2021). 13 Ekim 2021 tarihinde <https://tursam.org/> adresinden erişildi.
- Tutar, F., Alpaslan, C., Tutar, E. ve Erkan,Ç. (2013). Turizm sektörünün istihdam üzerine etkileri. *Global Journal of Economics and Business Studies Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2 (4),14,27.
- Tutar, F., Tutar, E. ve Çoban, S. (2020). Turizm sektörünün kırılğan yüzü. *Journal Of Current Researches On Social Sciences*, 10 (1), 211-230.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2019). 25 Nisan 2021 tarihinde <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2020). 25 Nisan 2021 tarihinde <https://www.tuik.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2021). 21 Ekim 2021 tarihinde <https://biruni.tuik.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Türkiye Kültür Portalı (2021). 1 Mayıs 2021 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/narman-bes-goller/> adresinden erişildi.
- Uğuz, S.Ç. ve Topbaş, F. (2010). *Uluslararası ticaret ve dış turizm ilişkileri*. 11. Ulusal Turizm Kongresi.
- Unur, K. (2000). Turizmin Türkiye’nin ödemeler dengesine etkisinin analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (3), 1-17.
- URL-1, www.tursab.gov.tr. 15 Aralık 2021.
- URL-2, www.tuik.gov.tr. 14 Kasım 2021.
- URL-3, www.biruni.gov.tr. 20 Kasım 2021.
- URL-4, www.erkurum.ktb.gov.tr. 28 Aralık 2021.
- URL-5, www.yatirimisletmeleruygulama.kultur.gov.tr. 15 Aralık 2021.

- Uygur, S. M. ve Baykan E. (2007). Kùltür turizmi ve kùltür turizminin kùltürel varlıklar üzerindeki etkileri. *Ticaret ve Turizm Eğitimi Fakùltesi Dergisi*, 2,1-120.
- Ünlüöner, K. (1992). Turizmin iktisadi fonksiyonları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakùltesi Dergisi*, 5, 293-319.
- Ünlüöner, K. ve Şahin, S.Z. (2011). Turizmde istihdam. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (37), 1-25.
- Ünlüöner, K.ve Kılıçlar, A. (2004). Ekonomik yansımalarıyla türk turizminin seksen yılı. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitimi Fakùltesi Dergisi*, 1, 131-156.
- Üstün, Ç. ve Özçiftçi, S. (2020). COVID-19 pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerine etkileri: bir değerlendirme çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25, 142-153.
- Williams, A. M. ve Shaw, G. (1995). Tourism and regional development. *TESG*, 86 (1), 50-63.
- Yağcı, Ö. (2001). Türkiye’de turizm eğitimi ve istihdamına yönelik sorunlar ve çözüm önerileri. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitimi Fakùltesi Dergisi*, 4, 23-39.
- Yıldırım, C. (2005). *Turizm sektörünün Türkiye ekonomisindeki yeri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Yıldız, Z. (2011). Turizm sektörünün gelişimi ve istihdam üzerine etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3 (5), 54-71.
- Yılmaz, Z. ve İncekaş, E. (2018). Türkiye’de inovasyon ve bölgesel kalkınma. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 154-169.
- Yurttaş, H. ve Kındığılı, M. L. (2011). Kesinleşen tarih ve yeni bir ad. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakùltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (46),75-96.
- Zaman, M., Sevindi, C. ve Birinci, S. (2018). Tarihi yolların bulunduğu Erzurum şehrindeki beşeri turistik eserler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 581-601.
- Zengin, B., Öztürk, E. ve Salha, H. (2014). *Amasya ilinin alternatif turizm potansiyelinin belirlenmesi*. Namık Kemal Üniversitesi. Sosyal Bilimler Metinleri, (2), 1-22.
- Zhuang, X., Yao, Y. ve Li, J.J. (2019). Sociocultural impacts of tourism on residents of world cultural heritage sites in china. *School of Tourism Management, South China Normal University*, 1 (3), 1-19.

ÖZGEÇMİŞ

Edanur Üstün, Lisans eğitimini Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat bölümünde tamamlamıştır. Gümüşhane Üniversitesi İktisat Anabilim dalında tezli yüksek lisans yapmaktadır. Temel seviyede İngilizce bilmektedir.

